

Ivan Vogrič

Slovenski književniki in 1. svetovna vojna

UVOD

1. avgusta 1914, le nekaj dni po vojni napovedi Avstro-Ogrske Srbiji in s tem formalnemu izbruhu prve svetovne vojne, je Ivan Cankar objavil v dnevniku Slovenski narod črtico Pogled iz škatlice, v kateri je izrekel zelo pikre besede na račun umetnikov oz. novelistov, kot jih je imenoval v sestavku. V črtici je namreč spregovoril o vzvišeni osamljenosti ali bolje varnemu zavetju, v katerem naj bi bivali umetniki, če že ne dobršen del inteligence (“V škatlici živiš in v škatlico gledaš...”). Pri tem se je obregnil ob držo, ki je v tistih dneh zaradi naglega stopnjevanja dogodkov postala, vsaj zanj, nevzdržna. V slutnji vojnih grozot je naravnost zahteval od umetnikov, da se do njih opredelijo in izstopijo iz štirih sten lastnega ogledala, s tem ko je nazadnje vzkliknil: ”Premisli..., kod in kam in kako zoper to vesoljno krivico, zoper to vesoljno smrt? Kadar opraviš to premišljevanje, razbij ogledalo, zakleni škatlico enkrat za vselej, da ne segniješ v nji. Če si preslab v teh časih strahote, moči in boja, se zakleni ter segnij; nič te ne bo škoda.”

Bile so to zelo hude besede, s katerimi je izrazil razočaranje nad delom razumniške srenje v svojem značilnem slogu in zaradi cenzure z določeno previdnostjo v formi (“Novelist, nečimrnež, posuj si teme s pepelom!” Ali pa: “Umetnik je v svojem nehanju nizkotnejši od najbolj zapitega konjskega hlapca.”), hkrati pa pozval k razpravi o tako zahtevnem vprašanju, kot je vojna.

Vprašamo se lahko, ali je bil njegov nastop le obupen krik ob porarajoči se vojni vihri ali pa spektakularna gesta s sicer istim ciljem, tj. opozarjanjem na vojno nasilje. Ali bolje: je bil izid črtice le napoved ene glavnih idej za njegovo veliko poslednjo zbirko črtic Podobe iz sanj (izšlo leta 1917) ali pa reklamno dejanje, s katerim je – s trkanjem na dušo – skušal opozoriti nase?

Nazadnje pa (kar je najvažnejše za to razpravo): so omenjeni “novelisti” v tako usodnem trenutku res izbrali lagodje in se potuhnili pred grozo meča v svoj slonokoščeni stolp ali pa je Cankar, vsaj če se omejimo na slovenski etnični prostor, enostavno pretiraval v svoji oceni?

I. Pred viharjem

1. Moč in nemoč peresa

Dejstvo, da se je Cankar v Pogledu iz škatlice¹ osredotočil prav na umetnike in noveliste (danes je ta izraz – glede na to, da novelisti pokrivajo le ozko literarno zvrst – preokoren, saj bi bilo bolje govoriti kar o književnikih), ni naključno. Umetniki, še posebej pa neopredeljeni

¹ Ivan Cankar, Zbrano delo, XXII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 256–259.

intelektualci² so bili namreč eni glavnih, če že ne osrednji junaki v Cankarjevih delih. Spomnim naj le na figuri Jermana v Hlapcih (zamišljenih, med drugim, kot satirično dramo proti brez značajnosti slovenske inteligence)³ in Ščuke v komediji Za narodov blagor, prvi zreli upodobitvi naprednega intelektualca.⁴ Lahko pa bi omenil še druge iz kulturniških krogov, od koder je pisatelj črpal snov. Glede na to, da je bil še sam s popkovino povezan z njimi in je torej poznal njihove vrline in slabosti, se je pač čutil "pristojnega", da spregovori o določenih stiskah v tem okolju.

Glavni razlog zaradi katerega se je Cankar obrnil h književnikom oz. umetnikom pa je tičal nekje drugje. In sicer v dejstvu, da so književniki takrat (čeprav nekoliko manj kot v drugi polovici 19. stoletja) imeli izredno pomembno vlogo v slovenskem prostoru. Predstavljali so namreč dobršen del inteligence, poleg tega pa so opravljali celo vrsto socialnih funkcij. Ukvarjali so se s slovenskim jezikom, ga negovali in razvijali, saj je ena od konstituant naroda; Dimitrij Rupel trdi celo, da je literatura takrat opravljala vlogo politike.⁵ Dokaz za to so politični spopadi, ki so zaradi pomanjkanja politične avtonomije v obdobju emancipacije slovenskega naroda potekali prav na kulturnem področju, v umetnosti in posebno v literaturi (spomnimo naj le na t.i. kulturni boj).

Književniki so torej imeli določeno moč. Že res, da pero ni bilo močnejše od meča, vendar so besede vseeno imele možnost navduševati, usmerjati, celo zastrupljati množice (če omenim nekaj ekstremov). Ali pa pomagati razmišljati.

Tu ne gre prezreti vloge pisateljske inteligence, nasploh pa intelektualcev. Ena bistvenih lastnosti intelektualcev je gotovo svobodna, neodvisna, kritična miselnost, ki je sposobna do vseh stvari in pojavov ohraniti določeno distanco in dvom.⁶ V teoretičnih razpravljanjih o intelektualcih pogosto naletimo celo na misel o njihovi večni opoziciji obstoječemu stanju stvari. Po Tarasu Kermaunerju je intelektualec "vmesna figura, človek na robu, brez socialne perspektive, da pa je obenem v današnji družbi nujen, kot kvas, kot manifestant in subverzivnež, kot navduševalec in terorist, kot zavest slehernega razreda in črv njene vesti".⁷ Intelektualec je skratka tisti, ki stvari še zdaleč ne razume kot samoumevne, hkrati pa se odpoveduje že sprejetim vedenjem.

Od tod torej naj bi izhajala odgovornost novelistov (književnikov) oz. umetnikov do družbenih pojavov in dogajanj, še zlasti ko gre za izredno pereče, celo eksistenčne zadeve (npr. vojne konflikte).

S tem pa se že odpira vprašanje odnosa med politiko in kulturo (oz. literaturo) in vprašanje angažiranosti literature. Tu naletimo na stalni paradoks: če literatura ni angažirana, letijo nanjo očitki, da se zapira v meje svoje "avtonomnosti", da je hermetična in da je izgubila vsak stik s stvarnostjo. Kadar pa skuša biti angažirana, se pravi, ko jo zanimajo vse zadeve človekovega in narodovega življenja, jo takoj lahko doleti očitek, da se politizira.⁸

² Malina Schmidt-Snoj v študiji o slovenskih dramskih junakih, vključno Cankarjevih (Intelektualci na preizkušnji, Mihelač, Ljubljana, 1993, str. 5), prišteva med intelektualce učitelje, dijake, profesorje, študente, znanstvenike z različnih področij in umetnike (literarne, likovne, glasbene, itd.). Intelektualci so po temtakem, podobno kot razumniki, veliko širši pojem kot umetniki.

³ Janko Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, str. 275.

⁴ Dušan Moravec, Meščani v slovenski drami, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960, str. 6.

⁵ Dimitrij Rupel, Svobodne besede, Lipa, Koper, 1976, str. 30.

⁶ Malina Schmidt-Snoj, o. d., str. 6–7.

⁷ Taras Kermauner, Radikalnost in zavrtost – slovenski kulturni arhetip, DZS, Ljubljana, str. 16–17.

⁸ Malina Schmidt-Snoj, o.d., str. 10.

Ta razdvojenost je zelo lepo razvidna prav v Pogledu iz škatlice. Ni pa bila prisotna le v glavnih junakih Cankarjevih del oz. delih drugih avtorjev, ampak tudi v obnašanju samih akterjev slovenske književnosti, kar bomo lahko ugotovili v nadaljevanju.

Zaradi izrednih razmer, v katerih je črtica nastala, še zlasti pa zaradi okrepljene cenzure ni v njej nobene neposredne omembe vojne. Jo pa izrazito slutimo v tistih delih črtice, kjer pisatelj govori o “tuljenju po krvi”, “vesoljni krivici”, “vesoljni smrti”, ipd.

Cankar se je že pred izidom Pogleda iz škatlice nekajkrat obregnil ob avstrijski militarizem – glej zlasti cenzurirani prispevek v Rdečem praporu 23. septembra 1908, le nekaj dni po krvavih demonstracijah v Ljubljani – in to je tudi objekt pričujoče obravnave.

S terminom militarizem pojmuje predvsem vzdrževanje in razvijanje vojaške moči na račun demokratične kontrole nad političnim življenjem znotraj in zunaj države ter na škodo tistih vrednot, ki niso zajete v krepitvi vojaške moči.⁹ Ta pojav je zajemal podobno kot danes (pravzaprav pa še bolj izrazito) vrsto značilnosti, kot so premoč vojske nad državo, agresivnost v zunanji politiki, prevladovanje vojske v družbi (še zlasti nadzor prve nad drugo oz. podrejanje družbe potrebam vojske), ritualizacijo vojaških obredov, poveličevanje vojaških simbolov, propagiranje vojaških idealov in vrednot ter težnjo k posnemanju vojaških navad.¹⁰

Glede na dejstvo, da je bil povod za objavo omenjene črtice izbruh prve svetovne vojne (literarni zgodovinarji trdijo, da jo je pisatelj napisal prav med 28., dnem začetka vojne, in 31. julijem 1914),¹¹ lahko kot objekt proučevanja štejejo tudi odnos do vojne. Ta pa je bil različen: od vojnega hujskaštva pa vse do pacifizma. Slednji se je omejeval na zavračanje vojne, s tem da se je osredotočal na enostavni problemski sklop: na vprašanje miru in vojne.¹² Pojav je temeljil na elementarnem humanizmu, nikakor pa še ne na mirovništvu kot širšem pojmu, ki bi zajemal tudi druga področja (mirovno vzgojo, razoroževanje, itd.). Mirovništvo, zasnovano na nasprotovanju vsemu, kar vojaško generira ali utegne generirati, se je namreč razvilo šele kasneje.

Paradoksalno je, da je pacifizem tako nekdanj kot danes črpal svoj *raison d'être* neposredno iz svojega nasprotja, to je militarizma oz. njegove pojavne oblike – vojne. Oba pojava, pacifizem in militarizem, sta torej neločljivo povezana, zato je za razumevanje prvega nujno razumevanje tudi drugega.

Vojno kot pojav definiramo kot eno od oblik nasilja oz. nasilno držo, ki izhaja iz rivalstva v politični sferi¹³; hkrati tudi kot nadaljevanje politike oz. kot enostavni antagonizem emotivnih ali objektivnih interesov, ki vodijo v fizično destrukcijo življenja.¹⁴ Šolski primer tega je bila prav prva svetovna vojna.

⁹ Anton Bebler, *Razorožitev, Komunist*, Ljubljana, 1981, str. 40.

¹⁰ Raimondo Strassoldo, *Sviluppo regionale e difesa nazionale*, Edizioni Lint, Trieste, 1972, str. 94–95.

¹¹ Lev Kreft, *Spopad na umetniški levici*, DZS, Ljubljana, 1989, str. 186–187; gl. tudi Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 314.

¹² *Demilitarizacija Slovenije in nacionalna varnost*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1991, str. 178.

¹³ Pasquale Ferrara, *La pace transnazionale*, Citta' nuova editrice, Roma, 1989, str. 46.

¹⁴ Irving Lovin Horowitz, *The idea of peace in contemporary philosophy*, Paine-Withman, New York, 1957, str. 111.

2. "Tod sekla bridka bodo jekla in ti mi boš krvava tekla..."

Kljub občasnim mednarodnim napetostim in pretečemu vojaškemu spopadu je bila vojaška, še bolj pa vojna motivika (in vse, kar je izhajalo iz nje) v slovenski književni produkciji neposredno pred prvo svetovno vojno relativno slabo obdelana. Celo manj kot nekaj desetletij poprej.

To je brzkone treba pripisati dejstvu, da v okvirih avstro-ogrske monarhije ni bilo nobene vojne vse od leta 1866 naprej. To letnico (naključje je, da je takrat izšel tudi prvi slovenski roman, Jurčičev *Deseti brat*) lahko štejemo za prelomnico, saj je, poleg sprememb njenih zunanjih meja (izguba ozemlja na račun Italije in Prusije po vojni z omenjenima državama) relevantna tudi zaradi notranje preobrazbe, ki je privedla do t.i. dualizma med Avstrijo in Ogrsko. Sicer pa je ostala ta letnica vtisnjena tudi v narodovem zgodovinskem spominu, še posebej zaradi odmeva, ki so ga sprožili dogodki na bojišču. To velja še zlasti za bitko pri Custozi, v kateri so aktivno sodelovali tudi slovenski vojaki. Spomnimo naj le na obče znano balado *Mejnik Antona Aškerca*, objavljeno nekaj desetletij kasneje ("Še pri Kustoci bal se nisem smrti...").¹⁵ Da je še dolgo pustila pečat, priča dejstvo, da so ob njeni 40-letnici priredili proslavo na Kozlerjevem vrtu v Ljubljani. Okrog 50-letnice pa ni bilo, saj je prvi svetovni spopad (tako kot večina prejšnjih in kasnejših konfliktov) popolnoma zasenčil spomin na bitko iz leta 1866.

Vojna, še bolj pa vojaška tematika, je bila v tem obdobju izrazito prisotna v slovenski književnosti. V šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja je imela v njej precejšen odmev, nato pa je zaradi čedalje večje časovne oddaljenosti vojnih dogodkov vse bolj drsela na obrobje.

Vojna in vojaška tematika sta najbolj vidni v delih Josipa Jurčiča, začenši s *Spomini starega Slovenca*. Ta zapis, objavljen tik pred vojno (1865) na temelju spominov nekdanjega vojaka Andreja Pajka, je izjemno pretresljiva freska o grozotah vojne. Ker se opira na pričevanje vojaka, ki je najprej oblekel avstrijsko, nato pa še francosko vojaško suknjo (s tem da se je v obeh vojskah znašel na "napačni strani"), je v obsodbi nesmiselnega vojskovanja toliko bolj prepričljiva.¹⁶

Nekatere od teh prvin je Jurčič večkrat uporabil v svojih delih. V pesmi *Solverina* je obravnaval strahote bitke pri Solferinu leta 1859 ("Strašno je za videt blo, presrčno je nam hudo, da je tolko bratov pobitih blo..."),¹⁷ taistega spopada, po katerem je Švicar Henry Dunant, zgrožen od prelivanja krvi, pozneje dal pobudo za ustanovitev Rdečega križa. Zanimiva je tudi povest *Božidar Tirtelj* iz leta 1867,¹⁸ v ozadju katere so meksikajnarji,

¹⁵ Pri Custozi je prišlo pravzaprav do dveh bitk med avstrijsko in italijansko (oz. piemontsko-sardinsko vojsko): najprej 23.7.1848, nato pa 24.6.1866. V obeh so bili Italijani poraženi. Aškerčeva balada se po vsej verjetnosti nanaša na drugo tudi zaradi časovne bližine.

¹⁶ Drugače niti ne more biti, saj je v njej vse preveč dogodkov, ki so bili v nasprotju z vojnimi junaštvi in uradnim optimizmom: predaje, beg pred vpoklicem pod orožje, poskus punta obveznikov-novincev, debakel francoske armade v Rusiji, tragični umik, vojno jetništvo, ne nazadnje pa oster j'accuse enemu najbolj ambicioznih osvajalcev v zgodovini človeštva.

Pajk takole zaključuje svoje pričevanje: "Delati ne morem, hoditi ne morem, moč me je zapustila, naduha me duši. In kdo mi je te slabosti kriv? Kdo drug kakor ti, Napoleon Bonaparte, moj strah, trepet cele Evrope, ki si me po svetu tiral in gonil, ki si milijone ljudi v gospodovem vinogradu pomoril, praznike odpravljaj, papeža preganjal, kralje in oblastnike pod svoje noge spravljaj! Zato si pa plačilo dobil, da si na otoku Heleni segnil. Adieu, au revoir..." (Josip Jurčič, *Zbrano delo*, II, DZS, Ljubljana, 1948, str. 248).

Spomini starega Slovenca se navezujejo tudi na povest Janeza Ciglerja *Sreča v nesreči* iz leta 1836, ki je hkrati najbolj znano leposlovno delo tega pisatelja.

¹⁷ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, IX, DZS, Ljubljana, 1960, str. 210–212.

¹⁸ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, IV, DZS, Ljubljana, 1951, str. 123–148, 303–305.

slovenski prostovoljci, ki so v letih 1864–67 pod poveljstvom cesarjevega brata Maksimilijana sodelovali pri neuspelem osvajanju Mehike. Pred odhodom so se urili v ljubljanski Cukrarni, tj. stavbi, kjer je kasneje živel slovenski literarni proletariat. Sicer pa se je spomin na udeležence pustolovščine avstrijskega nadvojvode delno ohranil tudi v slovenski narodni pesmi.¹⁹

V nekem drugem delu, *Jesenski noči med slovenskimi polharji*, je Jurčič opisal lov na "vojaške begune" – obveznike, ki so se želeli izogniti služenju vojaškega roka; na isto temo se je kasneje vrnil tudi v *Domnu, Rokovnjačih* in v črtici *Kako je Kotarjev Peter pokoro delal*, ker je krompir kradel, katere dogajanje je postavljeno že v zasedeno Bosno.²⁰

Vojaške uhajalce (tako dezertarje kot tiste, ki so se umaknili v hosto ob vpoklicu) so obravnavali tudi drugi književniki; med temi je bil Fran Detela, in sicer v povesti *Malo življenje* (objavljeni v Ljubljanskem zvonu leta 1882), ki pomeni prvo pomembnejše delo tega pisatelja.²¹

Med vojnimi dogodki, ki so se globoko zarežali v zavest in vplivali na literarno produkcijo, je bil gotovo prav okupacijski pohod v Bosno in Hercegovino leta 1878, še prej pa protiturška vstaja v tej deželi.

Vstajo leta 1875 so pozdravili na Slovenskem z velikimi simpatijami, saj so v njej videli obračun s stoletnim sovražnikom, poleg tega pa priložnost za emancipacijo kristjanov. V posebnemu odboru za pomoč vstajnikom (organizirali so ga v Ljubljani) so bili angažirani v prvi vrsti kulturniki, začeni z Josipom Jurčičem, Valentinom Zarnikom in Josipom Vošnjakom.²² Glede na to, da je Jurčič v Slovenskem narodu objavil celo poziv za zbiranje prostovoljcev, ki bi se pridružili vstajnikom, lahko to njegovo gesto – tako kot držo somišljenikov iz literarnih krogov – razumemo kot solidarnost s pojavom, ki bi ga danes imenovali narodnoosvobodilno gibanje. Jurčič je snov o Turkih že prej nekajkrat obdelal (glej pesmi *Junakov grob* in *Slovenski junak iz turškega boja*, zlasti pa zgodovinsko povest *Jurij Kozjak, slovenski janičar*).²³

O vstaji je pisal predvsem Josip Stritar, tedaj že osrednja osebnost slovenske književnosti. Leta 1875 je v *Zvonu* objavil ciklus desetih pesmi z naslovom *Raja*, ki ga je svobodno zasnoval na podlagi časopisnih poročil o turškem nasilju in trpljenju krščanskih upornikov ("Kri naj teče, zdaj naj puška sodi: umri raja, ali prosta bodi!").²⁴

Leto kasneje je objavil, prav tako v *Zvonu*, *Dunajske elegije*, v katerih se je večinoma spet lotil dogodkov na Balkanu. Vendar tokrat iz nekega drugega zornega kota, in sicer pod vtisom diplomatskih igric, zvečine dvomljivih, ki so se pletle okrog teh dogajanj in ki so jih spretno vodile evropske sile. Še posebej se je hudoval nad najmogočnejšo od teh, Veliko Britanijo, ki se je postavila na stran Turčije ("Pajku enak čepiš in prežiš na samotnem otoku, daleč po zemlji okrog mreže si svoje razpel..."), hkrati pa pozval papeža, da bi se s svojim vplivom ("Ključe nebeške imaš, nebesa odpiraš, zaklepaš...")²⁵ javno izrekel v korist

¹⁹ Janez Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, MORS, Ljubljana, 1991, str. 85–87; gl. tudi Darinka Kladnik, *Res hudičevi hiši?*, *Dnevnik*, 24.3.1998, in Igor Mekina, *Slovenski poseg v Mehiki*, *Mladina*, 8.4.1997.

²⁰ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, VII, DZS, Ljubljana, 1956, str. 55–67.

²¹ Fran Detela, *Zbrano delo*, I, Mohorjeva družba, Celje, 1962, str. 431 in 468–482.

²² Janez Švajncer, o.d., str. 91 in 96.

²³ V tej razpravi navajam le nekatera Jurčičeva dela, v katerih se pojavlja vojna oz. vojaška motivika. Ta je namreč prisotna tudi v drugih njegovih stvaritvah (npr. v noveli *Moč* in pravica, povesti *V vojni krajini* itd.).

²⁴ Josip Stritar, *Zbrano delo*, I, DZS, Ljubljana, 1953, str. 349; gl. tudi str. 537–538.

²⁵ Josip Stritar, o.d., str. 252, 261, 526–527.

krščanskih upornikov. Dregnil je tudi v neprijetno tematiko nacionalističnih strasti med Srbi in Hrvati, sicer pa je v naslednjih letih objavil še vrsto pesmi, v katerih je podprl boj srbskega naroda proti Turkom (Pesem srbskega slepca, Junakova smrt, Srbiji, itd.).

Z dogajanjem v Bosni in Hercegovini je povezano tudi Stritarjevo dramsko ustvarjanje. V dramskih prizorih *Otroški bazar* in *Iz Bosne* je črpal snov iz avstrijske mobilizacije in zasedbe Bosne, vključno z bedo družin, ki so ostale brez skrbnikov, in iz zlagane dobrodelnosti meščanske družbe ob teh dogodkih ("Če hočejo kaj storiti za siromake, sežejo naj v svojo mošnjo... brez nepotrebne hrupa in ropota. Naj ne delajo kakor kokoš, ki jajce izleže in potem kokota in kriči, kakor da je kdo ve kaj storila!").²⁶

Vojna in vojaška motivika v tistem času je delno prisotna v delih Simona Gregorčiča (glej pesmi *Hajdukova oporoča*, *Vojaci na poti*, *Vojakove neveste poroka*, *Za dom med bojni grom!*, *Odlikovanje*, *Soči*, itd.), kasneje (bolj izrazito) pa v pesmih Rudolfa Maistra in nekaterih drugih.

Čeprav spada delno že v čas zunaj te obravnave, je potrebno – zaradi njegove posebnosti in enkratnosti ter vpliva, ki ga je imel na bodoče generacije književnikov – omeniti tudi Simona Jenka. Njegovo revolucionarno razpoloženje in odločno panslovansko prepričanje v letih po marčnih dogodkih sta v svoji radikalnosti naravnost osupljivi; dovolj zgovorna je njegova najbolj znana pesem *Naprej* iz leta 1860. Ni pa edina; če se je v budnici *Dan slovanski*, podobno kot v *Napreju*, zavzemal za širšo, z bojem izbranjeno slovansko skupnost ("Na vojsko junaki, na bor!"), se je v pesmih *Na zbiranje* in *Slovenska zgodovina* osredotočil na končno nacionalno svobodo. V pesmi *Ti ravnina* je šel še dlje. V njej je razgalil nesmiselno umiranje za tujo krono, pa še na tuji zemlji povrhu ("Ti ravnina, polje laško, ti si pilo kri junaško..."). Podobno misel je izrazil tudi v krajši in jedki *Tisoč let*.

Med častnimi izjemami, ki so od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne obravnavale, pravzaprav secirale do obisti avstrijski vojaški sistem, njegovo vlogo in miselnost (še zlasti v manj blestečih obrisih), je bil nedvomno Fran Maselj Podlimbarski.²⁷

Rojen v Črnem grabnu, zibelki rokovnjaštva, istega leta in v istem okolišju kot Janko Kersnik (soavtor romana *Rokovnjači*), velja prav gotovo za emblematično figuro. Po sili razmer (po dovršeni gimnaziji je nameraval nadaljevati študij, a je zaradi gmotnih težav odstopil od tega načrta in pristal v vojaški suknji) je poklicno opravljal vojaški poklic od 1872 do 1905. V tem času ni okusil nobenega bojnega pohoda, kar velja tudi za druge slovenske književnike, je pa zelo dobro spoznal vojaško mašinerijo.

Čeprav je večino svojih zrelih let preživel v vojaških vrstah, je bila bistvo njegovega nazora protiavtstrijska usmerjenost, dosledno antimilitaristično razpoloženje in izrazit narodni čut. Do take mere, da je vojaško garnituro označeval kot "aparatus, s katerim se ovira toliko stoletij napredek in omika, trdno šolo za hlapčevstvo in sužnjost". Spričo takega mišljenja je zapadel pogosto v osebno krizo, bil je večkrat kaznovan zaradi neposlušnosti in posledično premeščen.

Ta pisateljeva naravnost je razvidna že v njegovih prozih prvencih, na primer v noveli *Krokarjev Peter* (1886). V njej je uporabil že tradicionalni motiv vojaškega bega.

²⁶ Josip Stritar, *Zbrano delo*, V, DZS, Ljubljana, 1955, str. 35; gl. tudi Dušan Moravec, o.d., str. 81 in 84; v zvezi s Stritarjem bi navedel vsaj še naslednja dela, ki vsebujejo vojne oz. vojaške prvine: pesniški cikel *Vojska*, *Literarni pogovori*, povest *Pavle* idr.

²⁷ O njem sem črpal predvsem iz naslednjih knjig: Janez Rotar, *Socialna in politična misel Podlimbarskega*, Slovenska matica, Ljubljana, 1969; Fran Maselj Podlimbarski, *Pokorno javljam*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1962; Frana Maslja Podlimbarskega *Zbrani spisi*, uredil Janko Šlebinger, IV. zvezek, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1931.

Dezertstvo še zdaleč ni bila edina nadležna tematika, ki se je je lotil, saj je v poznejših delih posegel tudi po drugih aktualnih temah. V Vojvodu Peru in perici in Povesti Ivana Polaja je načel vprašanje asimilacije oz. renegatstva vojaških kadrov, v Tovarišu Kladvičku maltretiranje vojakov, v krajši zgodbi Pisatelja Janka Ručigaja prvi honorar pa govori o razdvojenosti vojak-literat.

Zaradi svoje kritične osti je imel nemalokrat težave pri objavi. Iz povesti Kako sem prvokrat romal, v kateri je želel "povedati, kako udriha militarizem in birokratizem po kmetu", mu je uredništvo Zvona črtalo najbolj sporne dele, novela Gospod Plaper (v njej je uperil kritično ost zoper ravnanje soldateske v Bosni in "novi red" v tej deželi) pa sploh ni doživela objave. V tem času je napisal tudi črtico (v bistvu študijo) Kako se narod podjarmi, v kateri je opisal značilne trenutke, ki so se mu zdeli pomembni v začetni fazi okupacije in prodora kapitalističnega sistema v Bosno. Ni pa je niti poslal uredništvu, saj se je zavedal, da ni imela možnosti za objavo.

Stvarnost v Bosni in Hercegovini je predobro poznal, kajti tam je služboval v drugi polovici osemdesetih let. Zato ni nič nenavadnega, da je od tu zajemal snov za svoje prozne stvaritve; drugi pisatelji so to počeli v svojih kabinetih (s tem da so navadno precej abstraktno poznali stvarnost), Podlimbarski pa se je opiral na izkušnje s kraja samega. Dogajanje v Bosni, še zlasti razmere pod avstrijsko upravo, je bilo prav tako predmet ciklusa novel, objavljenih v Ljubljanskem zvonu leta 1908; vanj je takrat vključil tudi omiljeno različico nekaj let prej zavrženega Gospoda Plaperja.

Vrhunec pa je bila objava Masljevega najznamenitejšega dela – romana Gospodin Franjo, izdanega decembra 1913, torej tik pred vojno. V tem delu (začel ga je snovati takoj po aneksiji Bosne leta 1908 in izbruhu t.i. aneksijske krize) je pisatelj povzel številne motive, ki jih je do takrat že uporabil, vključno s skorumpiranostjo vojaškega in političnega aparata v tej deželi. Čeprav je na željo založnika nekoliko omilil prvotno besedilo, je ostalo njegovo sporočilo nedvoumno, kar je bilo zanj pozneje usodno.

3. Ko beseda postane dolžnost

Avstrijska vojska je po letu 1866 uporabila oborožene sile večinoma zunaj meja cesarstva, nekajkrat pa tudi znotraj. V 20. stoletju je dvakrat posegla s silo tudi na slovenskem etničnem ozemlju: ob veliki splošni stavki v Trstu 14. in 15. februarja 1902 in ob krvavih nemirih v Ljubljani (kot reakciji na napad ptujskih Nemcev na udeležence skupščine Ciril-Methodove družbe) med 18. in 20. septembrom 1908.²⁸

Čeprav je bilo med neredi v Trstu ubitih kar 14 demonstrantov (večina teh je bila Slovencev), se slovenska kulturna inteligenca skorajda ni odzvala na dogodek. Ena redkih izjem je bil Anton Aškerc, tedaj urednik Ljubljanskega zvona. V prispevku, ki ga je tam objavil, se ni omejil le na poročanje o dogodkih, saj je zapisal: "Tragično je, da se niti take skromne zahteve trpečega človeštva ne izpolnijo poprej, dokler se ne prelije nekaj človeške krvi in predno ne obleži nekaj žrtev na poti, ki vodi k uspehu."²⁹

To ni bilo prvič, da je Aškerc zavzel stališče do dogodkov in pojavov, povezanih z nasiljem. Njegovo prepričanje in ravnanje, tudi javno, je temeljilo na čvrstih humanističnih nazorih, prežetih s strpnostjo in svobodomiselnostjo.

²⁸ Janko Pleterski, Avstro-Ogrska in Slovenci. Odnos avstro-ogrskih vojaških vrhov do Slovencev in njihove težnje po narodni enakopravnosti, Večer, 4.11.1992.

²⁹ Ljubljanski zvon, 1902, str. 216.

Te prvine so prisotne že v njegovih zgodnjih delih, začenši z Vojakovo pesmijo (1882),³⁰ v kateri je karal hladnokrvnost vojaških strategov, ki rinejo mladež "branit carja, domovino tam na polju, kjer krvavo žanje žena bela".

Kar nekajkrat je izrazil naklonjenost do narodnoosvobodilnih gibanj: najprej, ko je podprl protiturške vstajnike (npr. v pesmi Boj pri Petriču), nato pa ko se je v pismu Pavlu Turnerju leta 1897 zavzel za avtonomijo Krečanov v razmerju do otomanskega imperija in hkrati obsodil turški pokol nad Armenci.³¹ Ni pa bil enostranski, saj je z enako ostjo karal tudi dotedanje turške nasprotnike. V pesmi Boj pri Pirotu, nastali po bitki med Bolgari in Srbi leta 1885, je brez zadržkov izpovedal, kako "sramota boli me, sramota, da Srbu zdaj Kajn je ime..."³²

V dopisu, ki ga je poslal taistemu Turnerju dve leti kasneje (ko je komentiral burske vojne), je bilo že nekaj preroškega. Napovedal je razkroj največjega kolonialnega sistema na svetu: "Lahko pričakujemo, da zadene Britance ista usoda, kakoršna je zadela Špance. No, je že tako. To je razvoj. Prej ali slej se angleške kolonije osamosvoje..."³³

Vmes je Aškerc ugotavljal, kako italijanski kralj izsesava narod s svojim militarizmom, pozneje pa je šel še dlje. Leta 1900 je bilo uprizorjeno in natisnjeno v knjižni obliki njegovo dramsko delo Izmailov. V njem je prikazal pokvarjenost aristokratov v civilu in oficirskih uniformah, se pravi krogov, ki so mu bili kot demokratu in pacifistu najbolj zoprni, kot kmetskemu sinu in podeželskemu kaplanu pa najbolj tuji.³⁴

Istega leta se je v Ljubljanskem zvonu, ki ga je prav tedaj urejal, zavzel za ukinitvev smrtnih kazni (razlog: napredna inteligenca se v nasprotnem primeru "nekako degradira, če še vedno uporablja razloge primitivnega človeka, ki je v svojem grandioznem egoizmu uničil in strl vse, kar je nasprotovalo njegovim namenom").³⁵ Leta 1902 pa se je v Slovanu postavil proti dvoboju, "temu ostanku barbarskega srednjega veka".³⁶

Aškerc je znan tudi po tem, da je po prerani smrti Dragotina Ketteja uredil njegovo pesniško zapuščino. V spremni besedi, ki jo je objavil h Kettejevimi pesmim, ni zamolčal nekaterih dejstev, ki so mladega fanta pripeljala do smrti. Sprva zavračanje vojaščine, poskus, da bi se ji izognil, ne nazadnje pa bolezen, ki si jo je nakopal prav med služenjem vojaškega roka ("Na nekih vajah se je bil, kakor mi je sam pravil, preutrudil in prehladil. Začel je bruhati kri..." je zapisal Aškerc).³⁷ In nadaljeval: "Če čitamo v rajnikovih pismih, da mu bog Mars ni všeč in njegova služba ni všeč, mu verjamemo radi. Tudi toži, da mu pesniška Muza obrača hrbet, odkar nosi vojaško suknjo. Sicer vidijo ženska bitja prav rada vojaške uniforme, no pa Muza je dekle posebne vrste..."³⁸ To, da je namesto na vseučilišče moral v Trst k 97. pešpolku, je bila za Aškerca kratkomalo "bridka izguba dragih mladostnih let."

Aškerc je obsodil tudi nasilje ob septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908. V Slovenskem narodu je objavil pesem Ob grobu Adamiča in Lundra, pesmi 20. september 1908!³⁹

³⁰ Anton Aškerc, Zbrano delo, VI, DZS, Ljubljana, 1991, str. 20.

³¹ Anton Aškerc, Zbrano delo, VIII, DZS, Ljubljana, 1997, str. 181–82.

³² Anton Aškerc, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1946, str. 57–59.

³³ Anton Aškerc, o.d., str. 198.

³⁴ Marja Boršnik, Anton Aškerc, Znameniti Slovenci, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1981, str. 139.

³⁵ Anton Aškerc, Zbrano delo, VII, DZS, Ljubljana, 1993, str. 347–356.

³⁶ Slovan, 1902, str. 203–204.

³⁷ Anton Aškerc, Zbrano delo, VII, DZS, Ljubljana, 1993, str. 519.

³⁸ Zgovorno je tudi pričevanje samega Ketteja, ki je v zadnjem pismu Šešku iz Trsta, 31.1.1899, zapisal takole: "V naši garniziji vse mrtvo, pusto in dolgočasno. Ker očitno umira militarizem. Bog mu daj itd. Kadar on (vsaj zame) umre, takrat bom jaz od smrti vstal k novemu življenju" (Juraj Martinovič, Dragotin Kette, Znameniti Slovenci, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978, str. 195.

³⁹ Anton Aškerc, Zbrano delo, VI, DZS, Ljubljana, 1991, str. 63–65.

pa ne, saj je uredniki slovenskih časnikov in revij – zaradi radikalnosti njene vsebine – niso tvegali natisniti. Izšla je šele leta 1927, petnajst let po pesnikovi smrti.

Sploh pa je večina slovenskih književnikov takrat enoglasno obsodila uporabo sile soldateske. Ivan Cankar je napisal goreč uvodnik v Rdečem praporu (le-tega je cenzura dodobra oklestila)⁴⁰; Ivan Tavčar je nastopil z vso ostrino v ljubljanskem občinskem svetu⁴¹; Fran Maselj je bil med samimi demonstranti na ulicah; kaže, da je ostal prizadet tudi Oton Župančič (vsaj sodeč po neobjavljeni pesmi Naj bo!, napisani novembra 1908, v kateri je govor o ranah, kroglah in bajonetih).⁴²

Res pa je, da nasprotniki militarizma v književnih krogih še zdaleč niso tvorili enotne skupine, ki bi bila povezana in bi javno govorila o teh problemih. Celo nasprotno. Bili so razcepljeni, pogosto so si bili v laseh zaradi drugih razlogov. Zgovoren je bil spor med Aškercem in Cankarjem, ki je z vso silovitostjo privrel na dan prav po Kettejevi smrti. Cankar je takrat napadel Aškercera zaradi domnevnih nerodnosti, ki naj bi si jih le-ta privoščil pri urejanju Kettejeve zapuščine, zagotovo pa so bile vmes tudi medgeneracijske zamere, ki so izvirale iz drugačnega odnosa do umetnosti, estetike, itd.

Polemična sta si bila tudi Župančič in poznejši predsednik Slovenske matice Fran Ilešič, ki se je na začetku vojne znašel v zaporu prav zaradi dejstva, da je njegova ustanova izdala Masljev roman *Gospodin Franjo*. Napetosti med Župančičem in iliristom Ilešičem so segale v leto 1907, ko je pesnik objavil kritični zapis o enem od Ilešičevih del.⁴³

Precej odmaknjen od teh zdrah pa je bil Fran Maselj Podlimbarski. Zaradi bivanja zunaj slovenskega etničnega ozemlja Kranjske in pogostega premeščanja v okviru službe je bil od samega začetka ločen od glavnih literarnih tokov, pozneje pa se zaradi izrazite uveljavitve moderne ni več uspel polnopravno vključiti v kulturniško okolje.

4. “Lepa naša domovina”

Leta 1908 se je z avstrijskim anektiranjem 30 let prej zasedene Bosne in Hercegovine zaostri napetost na njenih mejah. Mnogi na Slovenskem so sklep o priključitvi ugodno sprejeli, začenši z vodilno politično silo, katoliško usmerjeno Slovensko ljudsko stranko – SLS, spet drugi pa so do aneksije, vsaj na začetku, zavzeli kritično stališče. Med temi je bila liberalna Narodna napredna stranka (NNS), ki je navkljub zadržkom ostala povsem lojalna do monarhije. Takoj ob proglasitvi aneksije (v začetku oktobra 1908) je filoliberalni Slovenski narod zapisal takole: “Politično obzorje je sedaj zastrto s temnimi oblaki... Na Srbskem se že bliska, kdo je porok, da ne prične grmeti tudi v sami Bosni ponosni? Ali bodo velesile Anglija, Francija in Rusija mirno trpele aneksijo, ne da bi vložile svojega ‘veta’ proti Avstriji?”⁴⁴ Še bolj kritičen do aneksije je bil tretji tabor na Slovenskem – socialdemokracija, organizirana v Jugoslovanski socialno-demokratski stranki (JSDS).

⁴⁰ Ivan Cankar, *Izbrana dela*, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 270–272. Prispevek je bil objavljen v Rdečem praporu 23.9.1908, s tem da je v zadnjem, cenzuriranem delu Cankar zapisal tako: “Avstrijska armada, tista armada, za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde, tista armada je slavila v nedeljo svoj velik praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoristinjo! Morda bo ta žalostni večer marsikomu odprl slepe oči, da bo spoznal vrednost in pomen militarizma in da se bo navadil po pravici spoštovati svetost uniforme; ter da bo marsikdo bolj natančno preštudiral, čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljani sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal”.

⁴¹ Franček Bohanec, Ivan Tavčar, *Znameniti Slovenci*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1985, str. 137.

⁴² Oton Župančič, *Zbrano delo*, II, DZS, Ljubljana, 1957, str. 268–269 in 422.

⁴³ Oton Župančič, *Zbrano delo*, VII, DZS, Ljubljana, 1978, str. 402.

⁴⁴ Slovenski narod, 7.10.1908.

Istega leta je Župančič objavil odmevno pesem *Zemljevid*,⁴⁵ v kateri se je dotaknil vprašanja prepletanja interesov velikih sil na Balkanu in drugih žariščih ("Čigava Indija? Komu Bagdad? Kdo strelja naj, obeša v Teherani? Kdo nadzoruj moritve po Balkani?"), hkrati pa izrazil zaskrbljenost nad usodo svojega naroda.

Politična napetost se je izražala tudi v drugih segmentih književnosti. Tako je Cankar leta 1909 objavil polemično črtico "Lepa naša domovina",⁴⁶ ki se je navezovala, kot kaže, prav na stanje proti koncu marca 1909, ko je Avstrija mobilizirala del vojske, vključno z enotami, v katerih so bili Slovenci.

To je bil vrhunec t.i. aneksijske krize, ko sta si – po spominih prvaka SLS Ivana Šušteršiča – "stali ob Drini nasproti mobilizirani armadi in se je vsak dan bilo bati krvavega spopada".⁴⁷

Do delne mobilizacije je prišlo tudi leta 1913, takoj po drugi balkanski vojni. Le-ta je, podobno kot prva, imela na Slovenskem velik odmev, saj je med nekaterimi sloji vzbudila simpatije do zmagovalke obeh vojn – Srbije. Ta naklonjenost je slonela na panslavističnem duhu, se pravi potrebi po povezovanju slovanskih narodov.⁴⁸

Posebno navdušeni so bili prepovedovci,⁴⁹ člani tajnega gibanja, ki so zavračali dotedanje alternativne predloge za preureditev monarhije (trialistično ureditev namesto obstoječe dualistične, federalizacijo, itd.) in se zavzemali za samostojno državo južnoslovanskih narodov zunaj okvirov Avstro-Ogrske. Ker so ugotovili, da se Avstrija ne bo nikdar na miren način notranje preuredila in reformila v smeri demokratizacije in enakopravnosti narodov, so izdelali revolucionarni program, ki je slonel na razbitju monarhije. V zvezi s tem je zgovoren zapis književnika in enega najbolj gorečih prepovedovcev – Juša Kozaka,⁵⁰ ki je vizijo pretrgane preteklosti in rojstva novega povezal s prelivanjem krvi: "Ne maramo kompromisov in mirovnih pogajanj, mi hočemo boja, krsta krvi, ker drugače moramo poginiti. Le lastna kri bo oprala lastno suženjstvo."

Prepovedovce lahko prištevamo v kategorijo separatistov, kamor je spadal, sicer iz drugačnih nagibov, tudi Cankar. Njegovo predavanje Slovenci in Jugoslovani 12. aprila 1913 v Ljubljani, napisano pod vtisom prve balkanske vojne (v njem je izrekel tudi znani stavek "Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku"), so mnogi interpretirali celo kot dogodek, ki je začrtal koncept zvezne republike jugoslovanskih narodov. Za Cankarjevo predavanje se je takrat zanimal celo prestolonaslednik Franc Ferdinand, na koncu pa je pisatelja stalo teden dni zapora.⁵¹

Za izločitev iz Avstro-Ogrske se je, poleg prepovedovcev in Cankarja, ogrevala tanka plast inteligence in redki posamezniki. Res pa je, da so bile te skupine precej osamljene, saj je ostala ogromna večina Slovencev močno navezana na habsburško monarhijo. Pravzaprav se jim je zdel nadaljnji obstoj starodavne države nekaj povsem samoumevnega.

Med militantne opcije pred prvo svetovno vojno gre prišteti tudi futurizem. S to literarno zvrstjo so se spogledovali tudi na Slovenskem, pri čemer jih je združevalo značilno

⁴⁵ Oton Župančič, *Zbrano delo*, III, DZS, Ljubljana, 1959, str. 37 in 349–351.

⁴⁶ Ivan Cankar, *Izbrana dela*, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 279–283 in 540.

⁴⁷ Ivan Šušteršič, *Moj odgovor*, samozaložba, 1922, str. 100.

⁴⁸ Paradoksalno je, da je bil panslavizem nekoliko načet prav med drugo balkansko vojno, med katero sta se spopadli tudi dve slovanski državi: Srbija in Bolgarija. Slednjo so politični avtorji, ki so z zanimanjem gledali na to idejo, dotlej vključevali v skupnost južnih slovanskih narodov, po bitki na Bregalnici (kjer je srbska vojska porazila bolgarsko), pa so se tej povezavi kratko malo odrekli (gl. L. Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914*, Beograd, 1967, str. 891).

⁴⁹ *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 591.

⁵⁰ *Zgodovina slovenskega slovstva*, VI, Slovenska matica, Ljubljana, 1967, str. 12.

⁵¹ Janko Pleterški, *Avstrija in Slovenci leta 1912–13*, *Kronika*, 1975, str. 110–120; gl. tudi *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 590.

ničejansko razočaranje nad demokratičnimi ideali, zavračanje preteklosti in, med drugim, tudi odnos do vojne. V njej so videli očiščujočo preizkušnjo oziroma sredstvo, ki bi odplavilo s sveta nepotrebno navlako.

Na Slovenskem niso povsem prodrli, saj so nekateri zapazili, da se s temi nazori prepletajo nacionalistične strasti. Romanist Janez (Ivan) Gruden, ki se je v Firencah osebno zbližal z nekaterimi futuristi in leta 1913 napisal za Dom in svet kritično obravnavo L'Italia futurista, je v tem spisu (ob komentiranju italijanskega kolonialnega pohoda v Libiji) ošvrknil futurizem: "Propagiral je vojsko in prostost ter ni mislil, da imajo do slednje (pravico – op. pisca) tudi Arabci."⁵²

Povsem drugače je bil usmerjen Fran Maselj Podlimbarski. Podobno kot preporodovci je jasno izražal naklonjenost do Srbov, vendar se je z njimi razhajal zaradi načina, ki so ga zagovarjali za uresničitev svojih ciljev.

Nasprotniki vojne so se naslanjali predvsem na nauke, ki so jih zagovarjali znani humanisti tistega časa. Nekateri so verjeli v Masaryka, ki je – sklicujoč se na Husa in verske reformatorje – želel povratek k čisti Kristusovi cerkvi. Podobno stališče je imel Lev Tolstoj, znan predvsem po geslu "ne uničuj zlo z zlim". Spet drugi so prisegli na marksizem, zlasti na tiste avtorje, ki so ostro kritizirali militarizem.

O pozornosti, ki jo je levi tabor namenjal problemu vojne dokazuje skupen razglas socialdemokratskih strank Avstro-Ogrske 18. oktobra 1912 tik pred balkansko vojno, v katerem so opozarjale na nevarnost nove vojne. Na množičnih zborovanjih na Dunaju in v Pragi so tedaj protestirali proti vmešavanju Avstrije v balkansko vojno, socialdemokratski poslanci v parlamentu pa so nastopili proti vojnim kreditom.⁵³

II. V metežu

1. Zvestoba kroni ali vojna vojni?

"V boj bi rad planil
z mečem krvavim
v vrtinec vojnikov..."
(Anton Vodnik: V boj,
Jutranja zarja, 1915–16, št. 2)

"Gospod,
Ti čisti, Ti sveti!
Čuj molitev –
nehaj bitev
bratomorno...!"
(Anton Vodnik: Topovi,
Jutranja zarja, 1915–16, št. 10)

Med Slovenci je odnos do vojne, na začetku in v prvi fazi, sovpadal večinoma z odnosom do avstro-ogrske monarhije. Podobno je najbrž veljalo tudi za odnos do armade in do služenja v njej. Enak odnos je bil zelo izrazit že v mirnodobnem času, toliko bolj pa po sarajevskem atentatu na prestolonaslednika na Vidov dan 1914.

Načelom zvestobe Avstriji in cesarju je bila, v skladu z geslom "Vse za vero, dom, cesarja", najbližja SLS. Najbolj znan izraz lojalnosti je bil nastop deželnega glavarja Kranjske in poslanca Ivana Šušteršiča (vodje najbolj desne struje slovenske katoliške politike), ko je

⁵² Dom in svet, 1913, str. 378; Grudnov spis velja za enega od temeljnih razprav o futurizmu, objavljenih pred vojno na Slovenskem.

⁵³ Marjan Britovšek, Revolucionarni preobrat med prvo svetovno vojno, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1969, str. 26.

na žalnem shodu SLS v začetku julija 1914 dejal tudi: "Ta zvestoba nikdar ni manjkala, naši regimenti pred sovražniki še nikdar niso ušli in kadar bo naš cesar klical, da obračunamo s hudodelci, ki so zakrivali sarajevsko katastrofo, takrat bodo ti takozvani 'bratje Srbi'... čutili našo pest, takrat bo težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija..."

Vodstvo slovenske liberalne stranke se je večinoma pridružilo patriotičnemu navdušenju. Ljubljanski župan in književnik Ivan Tavčar (veljal je za enega najvplivnejših voditeljev te stranke) je nekaj dni kasneje z balkona mestne hiše zaklical vojakom, da gredo "v boj tudi za slovenski narod" saj "vsak kamen na tej hiši glasno govori, da bi slovenskega naroda že davno ne bilo, da ga ni pod svoje varstvo vzela naša preslavna habsburška dinastija".⁵⁴

Vodilni slovenski politiki so kar tekmovali pri prikazovanju vojne kot etične vrednote, med ljudstvom pa je ob novici o začetku vojne zavladala pravcata evforija. Ta še zlasti v večjih mestih, s tem da so patriotične manifestacije delno zajele tudi delavstvo ("Kakšna razlika med Ljubljano sedaj in Ljubljano pred še ne dobrima dvema letoma! Takrat navdušenje za balkanske Slovane, sedaj vse polno besnega sovraštva do ravno tistih Srbov, katero je prihajalo do izraza v ostudnih klicih, kakršne zapisati se mojemu peresu gabi..." je zapisal v svojih spominih nekdanji ljubljanski župan Ivan Hribar).⁵⁵

Nasprotniki vojne so bili v tistih dneh potisnjeni v kot. Njihov manevrski prostor je bil omejen, saj so se znašli pod pritiskom javnosti, ki je odobrvala vojaški poseg, čedalje hujše vojne propagande in represije kot posledice izrednih razmer. Vseeno pa je ostalo odprtih še nekaj kanalov, preko katerih bi lahko povzdignili svoj glas. Enega od teh je izkoristil Cankar z objavo črtice Pogled iz škatlice.

Kritičnih glasov, podobnih Cankarjevemu, pa skorajda ni bilo. Čutila se je odsotnost dve leti prej umrlega Aškerca, še zlasti pa kulturnikov z levice.

Mlačnost inteligence, povezane s socialdemokratsko stranko (sicer najmanjšim med tremi tabori, v katerih so se prepoznavali Slovenci), je bila po eni strani presenetljiva, saj je imela JSDS že več let izdelano stališče o tem vprašanju in je na več nivojih izražala nasprotovanje tako vojni kot militarističnemu sistemu. Po drugi strani pa je treba razumeti, da je bil v tedanjem zgodovinskem trenutku socialdemokratski tabor intelektualno šibak.

Intelektualna neizrazitost na levici ni bila toliko posledica dejstva, da so se razumniki precej pozno priključili delavskemu gibanju (Rudolf Golouh je v svojih spominih zgovorno dejal, da v vsej Sloveniji skoraj trideset let ni bilo intelektualca, ki bi se pridružil delavskemu gibanju),⁵⁶ ampak tudi nekaterih neljubih okoliščin. Ena od teh je bila dejstvo, da se je eden glavnih in nasploh prvi pomembni intelektualec, ki je vstopil v socialistično gibanje, Etbin Kristan tik pred izbruhom vojne preselil v ZDA. "Domača stranka mu ni mogla dati dovolj kruha in to po krivdi naših malenkostnih razmer" je nekaj let pozneje na X. rednem zboru stranke izjavil eden od delegatov,⁵⁷ medtem ko Prepeluh v svojih spominih odkrito govori o osebnih trenjih, naperjenih tedaj proti Kristanu. Druga nesrečna okoliščina je bila prerana smrt (maj 1914) Antona Dermote, masarykovca in vidnega teoretika v stranki. Dermota je bil nekaj let urednik revije Naši zapiski in je med drugim zagovarjal Ivana Cankarja na sodni obravnavi zaradi predavanja Slovenci in Jugoslovani spomladi 1913.⁵⁸

⁵⁴ Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili*, Družba Sv. Mohorja, Celje, 1928, str. 58.

⁵⁵ Ivan Hribar, *Moji spomini*, II, Merkur, Ljubljana, 1932, str. 102.

⁵⁶ Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, str. 24.

⁵⁷ Razprave X. rednega zbora JSDS v Avstriji 25. in 26.12.1917 v Ljubljani, Ljubljana, 1918. Gl. tudi Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, ZTT, Ljubljana, 1987, str. 270–271.

⁵⁸ Ivan Podržaj, "Madež je ostal, pa ne na meni", *Nova obzorja*, Maribor, 1956, str. 284.

Kakorkoli že, v socialdemokratskih vrstah so pogrešali glas Albina Prepeluha, ki je v preteklosti nekajkrat posegel na področje vojne in vojske. Denimo leta 1907, ko je opozoril na nevarnost zaostrovanja med Avstrijo in Italijo, ali pa štiri leta kasneje, ko je zameril vladi in Šušteršiču, da sta brezpogojno sprejela nove vojne kredite, pri čemer da je Šušteršič, "prvi in upoštevani opozicionalec v parlamentu prehitel celo znane vladne lakaje".⁵⁹

V JSDS je takrat deloval Rudolf Golouh, dejaven (tudi z literarnimi prevodi in priložnostnim pesnikovanjem) zlasti na novinarskem področju, sicer pa samouk.⁶⁰ Najmarkantnejša osebnost v stranki, vsaj po intelektualni širini, pa je bil Henrik Tuma.

Vloga Tume, avtorja po vojni izdane zbirke črtic o vojni, je bila zelo pomembna, saj je bil vrsto let nekakšen strankin ideolog. Njegova stališča so v marsičem vplivala na politično linijo JSDS, tudi na odnos do vojne.

Eden od temeljnih spisov, ki nam pomaga pojasniti njegovo stališče do vojne, je bil prispevek z istoimenskim naslovom, objavljen v dvojni in istočasno zadnji številki revije Naši zapiski leta 1914.⁶¹ Ocena, izražena v njej, ni bila nič kaj spodbudna: "Danes, ko pogledamo pozornejše vse dogodke zadnjih šestih let, počenjanje evropske diplomacije, oboroževanje Avstrije, Nemčije, Francije, Anglije in Rusije, interno našo politiko in upravo, se nam čudno, skoraj nemogoče zdi, da se je socialna demokracija tolažila z nadami ohraniti svetovni mir – z deklaracijami...Radi tega že a priori izrekamo, da mora tudi slovenska socialna demokracija brez diskusije sprejeti položaj dejstev in da bi bilo neumestno posebno naši majhni stranki že sedaj kritično motriti obnašanje velikih socialdemokratskih organizacij, kakor je nemška in francoska." To so bile besede, ki so izražale nemoč, predvsem pa nekritičen odnos do stališča, ki so ga takrat zavzele največje evropske socialdemokracije in ki je privedel (prav zaradi neskladja med predvojnimi stališči do vojne in ravnanjem ob izbruhu svetovnega spopada) do poloma t.i. Druge internacionale. To stališče je Tuma potrdil tudi v dopisu strankarskemu tovarišu Ivanu Regentu 23. septembra 1914: "Stojimo pred neznanskim pojavom militarizma, med zapletenim konfliktom državnim imperializmom in socialdemokratom ne ostane drugega, nego počakati razvoj".⁶²

Tumov osebni tajnik, sicer pa zgodovinar Dušan Kermavner je sodil, da članek v Naših zapiskih ni mogel avtentično zrcaliti avtorjevega prepričanja, saj je bil pritisk cenzure že neznošen.⁶³ Vendar ta trditev je le delno utemeljena, saj je Tuma po eni strani (v predgovoru k prej omenjenim črticam) resda zapisal, da "prišel sem do prepričanja, da je bila velika vojna neizmerno zlo za človeštvo, da vojna ni ustvarila in dvignila niti ene človeške kreposti", po drugi pa se je zelo približal prvotni oceni, izrečeni v Naših zapiskih ("Skoraj pozdravljal sem v sebi veliko vojno, ker sem domneval, da se bo zaradi nje ne le sčistilo politično ozračje v Evropi..." je dejal v spominih).⁶⁴

Tumovo razmišljanje izkazuje popolno nepripravljenost slovenske socialdemokracije na vojno. Ta nepripravljenost je prišla do izraza ob IX. kongresu stranke, ki se je začel prav na dan sarajevskega atentata (potekal je 28. in 29. junija 1914 v Ljubljani). Izkazalo se je, da

⁵⁹ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, str. 142–143.

⁶⁰ V svojih spominih (Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, str. 7) je Golouh v zvezi s tem zapisal tako: "V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav. Po vsem tem tako napisanem in tako naglem branju pa mi je ostalo še vedno marsikaj nejasno." Gl. tudi Zgodovina slovenskega slovstva, VI, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 18.

⁶¹ Henrik Tuma, Vojna, Naši zapiski, 1914, št. 9–10.

⁶² Henrik Tuma, Pisma, založba Devin, Trst, 1994, str. 394.

⁶³ Henrik Tuma, Izza velike vojne, Branko, Nova Gorica, 1994, str. 78.

⁶⁴ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Naša založba, Ljubljana, 1937, str. 328.

stranka ni bila ne idejno in ne organizacijsko kos zahtevam članstva po spoštovanju sklepov Druge internacionale. Izneverila se je javnim obljubam, da se bo v primeru konflikta ravnala po načelu "vojna vojni", kar je privedlo do razočaranja in obupa najnižjih slojev. To držo je zgovorno opisal Ivan Regent, ko je dejal, da "na shodih smo sicer mnogo govorili proti vojni, toda samo govorili".⁶⁵

JSDS je v prvih tednih po sarajevskem atentatu zamudila priložnost, da bi se konkretno zoperstavila vojni. Napačno je ocenila, da se bo vojna omejila na Balkan in da bo trajala malo časa. Tako kot mnogi je verjetno izhajala iz preteklih vojnih scenarijev. (O tem zgovorno piše pisatelj Ivan Lah, ko povzema pogovor z vojnim veteranom Potočarjem: "Pri Kustoci je bilo v dveh dneh vse opravljeno. Stepli smo se, pa je bilo...").⁶⁶

Neodločnost JSDS je prehitel vojni absolutizem. Preko izrednih ukrepov so bile začasno razveljavljene temeljne osebne pravice: osebna svoboda, nedotakljivost stanovanja, pismenska tajnost, svoboda združevanja in zborovanja, izražanje mnenja in svoboda tiska.⁶⁷ Posledica tega je bila prepoved večjega dela opozicijskih glasil; cenzura za tiste, ki jih je oblast tolerirala; aretacije nasprotnikov vojne in vpoklic pod orožje številnih, še zlasti srednjih kadrov JSDS. Med tistimi, ki so jih vpoklicali tako rekoč v "prvi rundi", so bili tudi najbolj radikalni, ki so se opredelili proti vojni.

2. Aretacije peres

"V ljubljanskih zaporih je bil cvet naše mladine, člani dijaške organizacije. Nato so prišli na vrsto prof. Ilešič, Hribar, Cankar... Po mnogih krajih so zaprli župnike; duhovnike, učitelje, učiteljice, vse kar je čutilo slovensko," je opisal prvi val aretacij Ivan Lah, tudi sam med tistimi, ki so se poleti 1914 znašli za rešetkami.⁶⁸ O tem, da so bili ciljna skupina aretacij prav razumniki, priča tudi sam Cankar v cenzuriranem, posmrtno objavljenem prispevku Ministerialna komisija, in sicer v tistem delu, ko govori o profesorju, publicistu, učitelju in umetniku.⁶⁹

Najbolj znana žrtev aretacij med razumniki je bil prav Cankar. Najprej je bil aretiran v prvi polovici avgusta (in bil kmalu nato izpuščen), zatem pa se je isti mesec znašel za zapahi še drugič. Po nalogu vojaškega sodišča je ostal v zaporih na ljubljanskem gradu od 23. avgusta do 9. oktobra 1914. O tej neprijetni izkušnji govori črtica Sence iz leta 1915 in prej omenjeni časopisni prispevek o komisiji, ustanovljeni leta 1917 na pritisk južnoslovenskih in čeških poslancev v dunajskem parlamentu z nalogo, da pojasni pritožbe zaradi političnih preganjanj, ki jih je izvajala državna oblast med vojno.

Iz prispevka izhaja, da so za ovadbo "prismojenega babišča" (kot je Cankar imenoval žensko, ki ga je zaradi nepremišljene izjave v neki vrhniški gostilni prijavila oblastem) stali "hudodelci, ki so po vsej ubogi slovenski deželi razpošiljali navodila za vohunstvo in ovaduštvo." S tem je cilj al na t.i. denunciantstvo, ki so ga – po mnenju nekaterih – podpihovali določeni slovenski krogi.

⁶⁵ Ivan Regent, Spomini, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1967, str. 85.

⁶⁶ Ivan Lah, Knjiga spominov, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1925, str. 152.

⁶⁷ Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 1, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 6.

⁶⁸ Ivan Lah, o.d., str. 13.

⁶⁹ Ivan Cankar, Izbrana dela, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 460. Gl. tudi France Klopčič, Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, str. 295–298 in Ivan Podržaj, o.d., str. 284.

⁷⁰ Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912–1913, Kronika 1975/XXIII, str. 110–120.

Zgodovinar Janko Pleterski meni, da je imela vojaška oblast že nekaj časa pripravljen načrt za interniranje in odgon politično sumljivih oseb v primeru vojne na območju 3. korpusa, ki je obsegalo Primorsko, Koroško in Ljubljano. V sezname sumljivih ljudi je vključila tudi tiste, ki so se izpostavili ob navdušenju po balkanskih vojnah. Med temi je bil Cankar, ki je pritegnil pozornost predvsem z znanim predavanjem Slovenci in Jugoslovani aprila 1913.⁷⁰

V istem času kot Cankar je bil aretiran urednik leposlovne revije *Slovan* in predsednik Slovenske matice Fran Ilešič. Njegova "krivda" je bila v tem, da je omenjena ustanova izdala kontroverzni roman *Gospodin Franjo*. Matica je bila razpuščena, zaseženi izvodi romana uničeni, medtem ko so nekateri, med njimi tudi avtor, pripisali krivdo za to denunciantskim krogom. Bili pa so tudi taki znotraj Matice, ki so skušali odstaviti že zaprtega Ilešiča s predsedniške funkcije in s tem rešiti to ustanovo pred razpustitvijo.⁷¹

Objava romana je pahnila v nesrečo tudi njenega avtorja, Podlimbarskega. Sprva so mu odvzeli stotniško šaržo, nato ga obtožili veleizdaje in nazadnje junija 1916 pogнали v izgnanstvo na Nižjeavstrijsko, kjer je septembra 1917 umrl.⁷²

Med tistimi, ki so bili prisiljeni v izgnanstvo, je bil tudi Ivan Lah, avtor romanov *Gabrijan* in *Šembilja, Brambovci*, idr. Oblasti so ga vzele na piko predvsem zaradi urednikovanja na dnevniku *Dan*. Le-ta ni skrival panslavističnih teženj (19. marca 1914 je napovedal boj med germanstvom in slovanstvom, medtem ko je 27. maja zapisal da "ves ta mir, ki smo ga deležni je le navidezen, da se za njim skriva šele pravi orkan...") in je bil prav zaradi tega večkrat cenzuriran; julija 1914 so ga prepovedali. Lah je bil aretiran kot politični osumljenec in zaprt na ljubljanskem gradu, nato interniran v raznih taboriščih, med drugim v Mittergrabernu.⁷³

Med ostalimi aretiranci na Kranjskem sta bila prevajalec Vladimir Levstik, pristaš futurističnega gibanja (tudi on interniran na ljubljanskem gradu in do jeseni 1917 zaprt v Mittergrabernu) in karikaturist Hinko Smrekar. Po vojni je o tem objavil satirični spis *Črno-vojnik*.

Med najbolj znanimi aretiranci na Goriškem sta bila Alojz Gradnik in založnik Andrej Gabršček, na Štajerskem je padel v nemilost Anton Novačan, medtem ko so se na Koroškem lotili predvsem duhovnikov.⁷⁴ Najbolj znan je bil Ksaver Meško, ki so ga zaradi suma špijonaže aretirali marca 1916. Bil je zaprt v beljaškem zaporu, kasneje pa konfiniran v župnijo Javorje nad Črno v Mežiški dolini in v Korte nad Jezerskim.⁷⁵

Njegova aretacija gotovo ni bila naključna, saj se je večkrat izpostavil. Že leta 1899 je objavil črtico *Vojak Ivan*, kjer se je dotaknil pojava dezerterstva med slovenskimi vojaki. V začetku stoletja pa je policija prepovedala uprizoritev njegove drame *Na smrt obsojeni*.⁷⁶

Zapore je okusil tudi Juš Kozak. Zaradi širjenja prepovedovskih idej v študentskih vrstah na Dunaju je bil zaprt šest mesecev.

Avstrijska oblast je med vojno razpustila Društvo slovenskih pisateljev; po nekaterih podatkih je do tega prišlo leta 1915,⁷⁷ po drugih pa kasneje.

⁷¹ Matija Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, II. del, samozaložba, Cleveland (ZDA), 1957, str. 67; gl. tudi Ivan Lah, o.d., str. 110–11.

⁷² Frana Maslja Podlimbarskega zbrani spisi, IV. zvezek, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1931, str. 18.

⁷³ Slovenski biografski leksikon, IV, založila Zadružna gospodarska banka, Ljubljana, 1932, str. 604.

⁷⁴ Sicer so se duhovniki znašli pod udarom tudi drugje. Zgovorne so besede Andreja Kalana, objavljene februarja 1915 v *Vzajemnosti*: "Okoli 30 naših stanovskih sobratov nedolžnih je moralo v ječo. Strašni človek je to storil v svojem nizkotnem živalskem instinktu..."

⁷⁵ Ksaver Meško, *Izbrano delo*, IV, Mohorjeva družba, Celje, 1959, str. 454.

⁷⁶ Ksaver Meško, *Izbrano delo*, II, Mohorjeva družba, Celje, 1956, str. 25–44, gl. tudi Ksaver Meško, *Izbrano delo*, V, Mohorjeva družba, Celje, 1960, str. 317.

⁷⁷ Jože Horvat, *Kronologija za pravo romaneskno obdelavo*, Delo, 11.12.1997.

3. O zdravlilu vseh zdravil

“Tiho otroci, le potrpite,
stradajte pridno, berite razglase:
žito nam rase,
ko bo požeto, potem bomo peli
hej, otroci, in jeli, jeli!”
(Oton Župančič, Naše poljane, 1915)

Represivni ukrepi na začetku vojne so bili predmet različnih razlag zgodovinarjev. V sredini sedemdesetih let se je razvnela polemična razprava med Dušanom Kermavnerjem in Jankom Pleterskim o dejanskem številu aretacij, justificiranih osebah in o pregonih v tistem času, vključno med razumniki.⁷⁸ Iz nje izhajajo razlike v represivnih ukrepih v regijah, kjer je bil slovenski narod naseljen, med ciljnim skupinami, ki so bile tarča aretacij (npr. duhovniki na Koroškem, učitelji na Štajerskem, itd.), med nazori aretirancev itd.

Mnogi od književnikov, ki so bili aretirani, so po izpustitvi iz zapora lahko še naprej objavljali; nekateri pod psevdonimom, drugi pa kar s polnim imenom. Vendar okoliščine, v katerih so ustvarjali, so se bistveno spremenile, saj je državna cenzura brezobzirno posegala v vsebino tiskanih medijev. Na to je opozoril sam Cankar, ki je ugotovil, da v vojnem času ne bo mogel objavljati svojih del v avtentični, neokrnjeni obliki. To zaskrbljenost je izrazil v pismu Mirku Bratini 28. oktobra 1914, torej neposredno po prihodu iz zapora. V njem je pisatelj zapisal: “Vidim, da je začasno slovenska literatura in umetnost nemogoča. In mi smo čisto natanko ribe na kopnem.”⁷⁹

Cankar je to oceno izrekel potem, ko mu je cenzura dodobra oklestila avtobiografsko črtico Realka (izšla je kot podlistek v Slovenskem narodu v času njegovega domovanja v zaporu). Zagotovo pa je ta ocena izhajala tudi iz drugačnih ugotovitev, začevši z dejstvom, da so mediji vse bolj postajali sredstvo državne politike. Kot podaljšana roka vlade so množična občila korenito spremenila uredniško linijo, posledica tega pa je bila vse manjša mnenjska avtonomija.

Med propagandnimi sredstvi, ki so jih uporabljali preko medijev, je bilo tudi leposlovje. Nekateri časniki, npr. Slovenec, so se pri tem radi posluževali vezane besede. Primer za to je pesem Bojni grom, ki je bila objavljena na prvi strani tega dnevnika dan pred izbruhom vojne (“S kanoni vas pozdravimo vi Srbi; dom hladen vam postavimo ob vrbi...”). Slovenec je, poleg priložnostnih verzov, večkrat priobčil tudi odlomke iz del umetnikov. Značilni so verzi Simona Gregorčiča, objavljeni po vstopu Italije v vojno leta 1915, še zlasti odlomki iz pesmi Soči, v kateri je t.i. goriški slavček napovedoval “svinčeno točo, in dež krvav in solz potok” prav ob tej reki.

Dnevnik Slovenski narod je večkrat objavil leposlovne podlistke z vojno tematiko, v prvi vrsti vojne prizore v prozni obliki oz. razmišljanja o vojni. Oktobra 1914 je objavil razmišljanje, ki ga je pripisal Dostojevskemu (“Govorite kar hočete, vojna je neizogibna, to je zdravilo vseh zdravil...”),⁸⁰ še prej pa podlistek Vojna nam odpira oči (“Ta velikanska vojna, v kateri teče toliko slovenske krvi, ima čudovit vpliv na vse sloje prebivalstva...”).⁸¹ Podobne vsebine so bili tudi literarni podlistki Oj ta vojaški boben, Rusin v gozdu in V Založah.

⁷⁸ Gl. zlasti Dušan Kermavner, O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, 1973, str. 343–375; Janko Pleterski, Nekaj nepričakovanega odgovora Dušanu Kermavnerju, Zgodovinski časopis, 1973, str. 367–380.

⁷⁹ Ivan Cankar, Zbrano delo, XXIII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 294.

⁸⁰ Slovenski narod, 10.10.1914.

⁸¹ Slovenski narod, 3.10.1914.

Še huje se je godilo časnikom, ki so spadali v sfero socialdemokratske stranke. Njeno osrednje glasilo so oblasti najprej cenzurirale, nekaj dni pred izbruhom vojne, 25. julija 1914, pa prepovedale. Jeseni istega leta je prenehala izhajati revija Naši zapiski, okrog katere se je zbirala inteligenca JSDS. Potem ko sta poniknili, je stranka skušala dati večjo težo sindikalnim glasilom posameznih strok, vendar tudi ta so prišla pod udar cenzure. Za nameček so imela gmotne težave, tako da so morala skrčiti obseg.

S prepovedjo oz. omejevanjem socialdemokratskega tiska je domala poniknil še en alternativni kanal poročanja. Glede na to, da je dotlej nemalokrat nudil prostor prav kritičnim razmišljanjem (spomnimo se Cankarjeve obsodbe uporabe vojaške sile v Ljubljani septembra 1908), je to pomenilo dodaten udarec za nekonformistične glasove iz vrst razumnikov. Le-te so naposled ostale zdesetkane tudi zaradi vse pogostejših vpoklicev v vojsko.

III. Med zaporom in palačo

1. "Ti spiš, Matjaž?"

V času, ko so nastajale Podobe iz sanj, je Ivan Cankar takole poučil Franceta Bevka: "Prehud izraz imaš, prejasen. Zavij ga, zakrij, saj so tepci in ne razumejo kmalu. Ideja naj bo močna in ne izraz, ta naj udari. Tistim, katerim je namenjeno, bodo že razumeli."⁸² Cankarjev nasvet (povod zanj so bile težave, ki jih je imel mladi književnik iz Zakojce s cenzuro) je temeljil na prepričanju, da je za obstanek pristne literarne umetnosti in uveljavitev njene socialne funkcije potrebno zastrto besedno izražanje. To naj bi nadomestilo realističen pristop, pri čemer je, po Cankarjevem mnenju, bila najprimernejša že preizkušena simbolistična govorica.

Zatekanje k simbolizmu je bila reakcija na omejevanje svobode izražanja, hkrati pa nadaljevanje kritične drže do vojne in vojaške sile kot sredstva za razreševanje mednarodnih problemov. Predlagano formulo je Cankar uspešno apliciral v črticah, objavljenih v literarnih revijah in kasneje izšlih v zbirki Podobe iz sanj.

Nekaj podobnega so storili ne samo Bevk, ampak tudi drugi književniki. To je zelo dobro vidno v reviji Ilustrirani glasnik (1915–1918), ki je imela načelno sicer vojnopropagandne namene, predvsem opravičevanje vojne, poveličevanje Avstrije in prikazovanje junaških dejanj avstro-ogrške vojske. Glede na to, da sta s to revijo sodelovala prav Cankar in Bevk, je po mnenju literarnega strokovnjaka Gregorja Kocijana dokaz, da "očitno cenzurna mašinerija ni bila tako stroga ali pa ni razumela pisanja slovenskih literatov, saj mnogi njihovi sestavki niso bili prav nič militantni, ampak so izrazito protivojni, res pa je, da so nemalokrat osti zastrte."⁸³

Osti, ki jih omenja Kocijan, so slovenski književniki – tudi spričo pomanjkanja primer-
nih kanalov v dnevnem časopisju – pridno uporabljali v vodilnih leposlovnih revijah. Pri tem so zelo pomembno vlogo imeli njihovi uredniki, ki so kljub nagajanju cenzure objavljali kritične glasove razumnikov. Marsikdaj so celo sami zavzeli kritično stališče.

Tak primer je bil urednik Doma in sveta Izidor Cankar, ki se je v sestavku Razprava takole lotil razčlenjevanja vojne: "Glejte, ko smo začeli vojsko, smo rekli, zdaj... no, zdaj bo pač vojska. Vsi smo vedeli, da bo toliko in toliko ljudi umrlo, da jih bo toliko ranjenih, da bo

⁸² Mladika, 1922, str. 29.

⁸³ Gregor Kocijan, *Kratka pripovedna proza v obdobju moderne*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1996, str. 203.

kri v potokih tekla, da bo toliko praznih domov in toliko sirot. Z eno besedo, 'grozote vojske', kakor te stvari danes rahločutno imenujemo, so nam bile jasne in smo z njimi računali. Saj smo vedeli, da vojska ni gledališče, da gre za velike reči. Če bi takrat vprašali moraliste in medicinece, bi nam rekli, da ne more biti dobro za človeštvo, če se navadi moriti, in da človekovemu zdravju ni v prid, če mu kdo pljuča prestreli ali nogo odreže. Pa jih seveda ni nihče vprašal, ker je vojska stvar vojaka...In moje mnenje je, da nobene vojske ni bilo brez gorja, nad katerim se ti zgražaš, tovariš. Tako strašno ni bilo še nikoli, kakor je sedaj, pa tudi take vojske ni bilo še nikoli..."⁸⁴

Čeprav so bile izrečene besede jasne, jih je uspel avtor nekako zaviti; navedeni dialog med oficirji je namreč uokviril v gostilniško oz. kvartopirsko okolje, v katerem ni manjkalo lahkotnih oz. celo banalnih prizorov.

Nekoliko manj eleganten, a nič manj učinkovit slog, je uporabil urednik Slovana Milan Pugelj. Ta je v črtici Molke obravnaval uničujoče posledice vojne v zaledju, vse skupaj pa je prikril tako, da je zapis objavil v drobnem tisku v rubriki, namenjeni podlistkom; pri tem je povrhu uporabil kratico.⁸⁵

Potem ko je prenehal izhajati Slovan, je Pugelj l. 1918 prešel na Ljubljanski zvon; urejeval ga je skupaj z Antonom Lobodo in Otonom Župančičem in tudi tam okrepil protivojni naboj.

Protivojna angažiranost kljub aretacijam književnikov in cenzuri nikakor ni bila pojav, omejen na redke posameznike oz. samoiniciativne urednike. Presenetljivo je, da je pritegnila kar nekaj literatov in da je bil njihov odziv na vojno dogajanje razmeroma nagel.

Že leta 1914 so se v Domu in svetu (eni od treh vodilnih leposlovnih revij) pojavili kritični zapisi o vojni, v prvi vrsti Silvina Sardenka in Franceta Bevka. Le-ta je objavil odmevno črtico Iz leta 1914, ki je za takratne razmere precej neposredno posegala v vojno dogajanje ("Bog! Nikomur ne bo prizaneseno!...Lakota pride in požigali bodo!")⁸⁶ Naslednje leto so se jima pridružili Ivan Cankar (začel je objavljati črtice, pozneje zbrane v Podobah iz sanj), Stanko Majcen in Joža Lavrenčič. Sicer pa je pritegnil pozornost Silvin Sardenko z znano parodijo o Soči, za katero je našel navdih v istoimenski pesmi Simona Gregorčiča ("Krvava tečeš, hči planin! Kesna' si v uri mučeniški"). Leta 1916 je izstopal Finžgar s ciklusom Prerokovana. Literarni prispevki s tovrstno vsebino so se v zadnjih dveh letih vojne izrazito pomnožili. Le nekaj imen: Venceslav Bele, Ivan Dornik, Alojzij Remec, Ferdo Kozak, Ivan Pregelj, itd.)

V Ljubljanskem zvonu je v začetku vojne izstopala literarna tvornost Josipa Kostanjevca (objavljal je pod psevdonomimom Josip Hrustar) in Cvetka Golarja, leta 1915 pa so, ob že uveljavljenih Otonu Župančiču, Franu Milčinskem in Ksavru Mešku, stopili v ospredje zlasti Ivan Lah (objavil je prozni zapis Sredozimci), Milan Pugelj in Anton Gaspari. Le-ta je bil v nekaterih odlomkih radikalen, saj se je v pesmi Njim obrnil na neimenovane "gospodarje vojne", kot so jih kasneje imenovali ("Še tekmujete pri čašah kave? Z belimi krogli, z vitkimi keji v kavarni igrate žpo polju zelenem' boj dolgočasje in udov otrplih... Pridite sem in poskusite malo – plačali bomo vam ta biljard!")⁸⁷ Pomembni so tudi prispevki Milana Puglja preden je postal urednik Slovana. O tem priča prozni sestavek Dan: "Iz teh cevi bodo streljali na ljudi, na kraje in hiše in vsega tega še niso nikoli videli. In tudi tisti neznani ljudje, ki še niso teh nikoli videli, ki ne vedo zanje, bodo klali, morili in streljali..."⁸⁸

⁸⁴ Dom in svet, 1916, str. 33–35.

⁸⁵ Slovan, 1916, str. 93–94.

⁸⁶ Dom in svet, 1914, str. 397.

⁸⁷ Ljubljanski zvon, 1915, str. 337.

⁸⁸ Ljubljanski zvon, 1915, str. 272–275.

V naslednjih letih so objavili svoje zapise o vojni Fran Albreht, Fran Milčinski, Fran Govekar (le-ta je v proznem sestavku v nadaljevanjih Film samokritično obravnaval kulturno srenjo in med drugim zapisal: "Kultura! Vzlic vsej kulturi je človek vendarle še danes mesožerec, kakor je bil pred tisočletji..."), Ivan Cankar (objavil je nekaj črtic, izdanih v Podobah iz sanj), Juš Kozak, Igo Gruden, Oton Župančič, Vida Jerajeva, Anton Debeljak in drugi. Slednji je napisal zelo ugodno recenzijo znanega protivojnega romana Henryja Barbussa Ogenj in številne pesmi, kot npr. Črni mlin, V vojni pokrajini in Slovenska zemlja ("Tujec po tebi sega z roko").

Vojne teme ni obšel niti Rado Murnik, ki je v Ljubljanskem zvonu objavil cikel treh kratkih pripovednih pesmi pod skupnim naslovom Iz velike dobe. Leta 1917 je izšla pripoved Med frontama, naslednje leto pa Dragonec Jurij in Ob vse. Zadnja pripoved (v njej odmeva "grozni blazni smeh") je nakopičila človeško nesrečo do vrha, ubrala baladni ton in izzvenela kot ostra obtožba vojne.⁸⁹

Tretja leposlovna revija Slovan je v primerjavi s prejšnjima dvema bila, vsaj na začetku vojne, manj odprta za probleme vojne. Ivan Albreht je bil sicer v pesmi Vojna, objavljeni leta 1914 tik pred izbruhom vojne, rezek ("Hrup rjoveč in pri meču meč: 'Brat, nikar!' – Ali brat je pes. 'Sin!' – Sin je volk gladnih oči..."),⁹⁰ vendar je do zasuka v uredniški liniji prišlo šele s prihodom Milana Puglja na uredniško mesto. Le-ta je poleg klasičnih vojnih motivov a la Rudolf Maister dal možnost tudi avtorjem, ki so pisali protivojne motive: Antonu Funtku, Antonu Batagelju, Alojzu Gradniku (z objavo vrste pesmi o begunski problematiki), Ivanu Cankarju (objavil je nekaj črtic, ki so izšle v Podobah iz sanj), Ivanu Albrehtu (glej zlasti pesem Fantazija miru), Ivanu Lahu in Jušu Kozaku. Sam Pugelj je objavil pripovedi Fronek (1915), Molk (1916), Begunka in Naprej (1917). Isto leto je objavil pesem Franu Maslju v spomin, s katero se je oddolžil sodelavcu te revije ob njegovi tragični smrti v izgnanstvu.

Danes lahko trdimo, da je bila izbira omenjenih književnikov zaradi njihovega izpostavljanja pogumno dejanje, njihovo vztrajanje v najhujših trenutkih represije pa je, dolgoročno gledano, imelo učinke. Njihovo angažiranje je namreč pripomoglo k odjugi, do katere je postopno, a nezadržno prišlo sredi vojnega viharja.

Prelomno je bilo zlasti leto 1917 (leto začetka demokratizacije znotraj monarhije), ko so poleg zbirke črtic Podobe iz sanj Ivana Cankarja izdali tudi nekatera druga dela, kjer zasledimo kritični, čeprav delno zastrt pristop do vojne. Eno od teh je bila knjižica črtic Razvaline Josipa Ribičiča,⁹¹ v kateri je avtor opisal moralno in siceršnje razdejanje ob fronti, izza nje in v begunstvu. Izdana je bila v korist goriških beguncev, izhajala pa je tudi v nadaljevanjih v Ljubljanskem zvonu leta 1916. Od drugih del velja omeniti zbirko pesmi Mysteria dolorosa Frana Albrehta ("Ti spiš, Matjaž? Čuj, Krn in Kuk se rušita; oskrunjena deviškopena Soča vsa v rdečih solzah") in mladinsko povest Ivana Laha Dore.

Pomembna je tudi zbirka Padajoče zvezde, ki jo je izdal Alojz Gradnik tik pred letom 1917. V zadnjem delu knjige, ciklusu 1915–1916, je poudarek na beguncih. ("Smo ko brez gnezda plašne ptice in ko brez rose smo cvetlice...") V recenziji izpod Albrehtovega peresa je poudarjeno, da "... štejem to zbirko pesmi med maloštevilne slovenske 'vojne' knjige... Knjigo bolečine in trpljenja... Zakaj tako občuti dogodke, ki se odigravajo pred nami v strašni neprekinjenosti že štiri leta, malo, nesvobodno ljudstvo."⁹²

Kritični glasovi na notranjem prizorišču so bili nedvomno pomembni, še zdaleč pa ne odločilni. Vplivni so bili še drugi dogodki: oktobra 1916 umor predsednika vlade avstrijske

⁸⁹ Gregor Kocijan, o.d., str. 219.

⁹⁰ Slovan, 1914, str. 19.

⁹¹ Zgodovina slovenskega slovstva, IV, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 54.

⁹² Alojz Gradnik, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1984, str. 269.

polovice cesarstva grofa Stürgkha, dotlej glavnega nasprotnika sklica dunajskega parlamenta, malo kasneje dogodek "par excellence", smrt monarha Franca Jožefa, suverena celih 68 let, in nastop novega cesarja Karla, ki je zaradi izčrpanosti monarhije že od samega začetka želel doseči separatni mir. Med zunanjimi dogodki, ki so vplivali na dogajanje znotraj cesarstva, pa gre poudariti predvsem razširitev vojne na druge sile (vstop ZDA v spopad), kar je pomenilo znatno spremembo v tedanjem razmerju sil in hkrati izrazito psihološko prednost antante v primerjavi s centralnimi silami.

Vsi ti dogodki so sprostili znotraj cesarstva energijo, ki je privrela na dan z nesluteno močjo. Eden od ključnih dogodkov na Slovenskem je bil nedvomno deklaracijsko gibanje kot odmev na nastop južnoslovanskih poslancev (združenih v Jugoslovanskem klubu) 30. maja 1917 z znano majniško deklaracijo. Od tu naprej so stvari potekale v obratni smeri kot na začetku vojne.

Junija 1917 so južnoslovanski poslanci v dunajskem državnem zboru vložili prvo interpelacijo zaradi preganjanj na Slovenskem, sledila pa je ustanovitev parlamentarnih komisij, vojaške in vladne (oz. "ministerialne komisije", kot jo je imenoval Cankar v istoimenski črtici), katerih naloga je bila preiskati zlorabe oblasti ob pregonih pripadnikov južnoslovanskih narodov zlasti ob začetku vojne.

Avtorji interpelacij so želeli ugotoviti kršenje človekovih pravic, o čemer priča poslanško vprašanje v zvezi z Ivanom Lahom, enim najbolj družbeno angažiranih književnikov na Slovenskem v tistem času: "Mar ni preganjanje pisatelja dr. Laha popoln dokaz za to, da avstrijske oblasti kaznujejo narod prek njegovih vodilnih duhov...?"⁹³

Cesar Karel je prve dni julija 1917 izdal splošno politično amnestijo, isti mesec pa so že obnovili delovanje Slovenske matice, nekaj let prej razpuščene zaradi izdaje Gospodina Franja. Skoraj istočasno, tri leta po ukinitvi političnega glasila Zarja, je začelo izhajati novo socialdemokratsko glasilo Naprej. Prepričanje strankinega ideologa Henrika Tume o zmagi centralnih sil se je medtem močno omajalo. Razrahljalo se je zlasti po vstopu ZDA v vojno.

Do pomembnih premikov je prišlo tudi znotraj SLS. Šušteršič in njegovi privrženci so bili namreč potisnjeni v kot, tako da je vse bolj začela prevladovati zmerna struja s Krekom in Korošcem na čelu.

Med dogodki, ki so takrat bistveno vplivali na dogajanje na Slovenskem, je bil preboj avstro-ogrske armade pri Kobaridu in posledični premik fronte daleč na zahod, na reko Piavo jeseni 1917. Učinek italijanskega poraza ni bil neko večje prepričanje o zmagi centralnih držav, ampak prav nasprotno. Omogočil je bolj sproščen razmah deklaracijskega gibanja, toliko bolj, ker se je začelo utrjevati prepričanje, da Italija po tem porazu svojih zahtev ne bo mogla uveljaviti.⁹⁴ Premik frontne črte je pomenil olajšanje, saj je prebivalstvo na Slovenskem v dobršni meri istovetilo soško fronto z vojno.

Okrepitev deklaracijskega gibanja s pobiranjem podpisov, zborovanji, izjavami posameznih občin itd. je ne samo utrdila zahtevo po avtonomiji in združitvi z drugimi južnoslovanskimi narodi v okviru Avstro-Ogrske, ampak tudi preraščala prvotni okvir.⁹⁵ Pri tem je tudi zaradi vse hujšega pomanjkanja v državi začelo upadati zaupanje v oblast, kar se je odrazilo ne le v oblikah nepokorščine, ampak tudi v vse pogostejšemu pojavu dezerterstva med vojaštvom. Tudi to ni moglo iti neopazno mimo slovenske književnosti.

⁹³ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 9.

⁹⁴ Janko Pleterski, *Prva odločitev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–18*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971, str. 218.

⁹⁵ *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 596–599.

2. Vzgib sredi nevihte: primer Josipa Stritarja

Da je književnost pričevanje posebne vrste, pričevanje intimnosti, človekove najtišje notranjosti, v kateri se dogodki zrcalijo neposredno, v živo, nam priča primer Josipa Stritarja med prvo svetovno vojno.

Stritar, čigar vloga v slovenski literaturi je bila svoj čas izjemno izrazita (v tolikšni meri, da je starejša zgodovina označevala čas od 1868 do 1895 kot Stritarjevo dobo),⁹⁶ je zadnja desetletja živel samo zasebno, saj se je leta 1896 umaknil iz slovenske slovstvene javnosti. Živel je tako odmaknjeno, da ga je Ljubljanski zvon ob njegovi 80-letnici (leta 1916) označil za "zastopnika že odmrlega rodu duševnih delavcev."⁹⁷

Kljub osamelosti in zagrenjenosti (in dejstvu, da je zaradi vsesplošnega pomanjkanja močno opešal) pa je pesnikoval še naprej. In ne samo to. Spremljal je najiminennejše dogodke v javnem življenju, tako da so se mu posebno v letih prve svetovne vojne izlili preprosti in skromni verzi, s katerimi je izrazil človeško gorje in zablode sveta.

O tem, kako se mu je pesniška žilica spet prebudila, priča pismo prijatelju F.S. Šeguli iz oktobra 1916: "Čudo pa se mi zdi, da me je starca, čez toliko časa te dni obiskala pevska vila ter mi vdihnila zaporedoma triintrideset pesmi (času primernih); kar mi je prav olajšalo srce."⁹⁸

Nekaj pesmi iz tega svežnja je objavil ob koncu vojne v celovškem Miru, velika večina pa jih je ostala takrat neobjavljenih. Razlog gre iskati v cenzuri, ki je oklestila odlomek iz predvojnega cikla Nova junaška doba; le-tega je (skupaj s podobnim, vendar nobjavljenim odlomkom) poslal prav tako Miru leta 1916. Ko mu je kmalu potem Tiskovna zadruga v Ljubljani predlagala, da odkupi ves njegov opus (z namenom, da bi njegova dela nato tudi izdala) je – ob izročitvi pesmi, vključno z novejšimi, ki jih je napisal med vojno – zaradi slabe izkušnje z Mirom izrazil zaskrbljenost nad ponovnimi posegi cenzure.

V omenjenih pesmih čutimo, kako tli pod pepelom romantična panslavistična vera, kar niti ne preseneča, saj je bila prva svetovna vojna – tudi v očeh mnogih ljudi tistega časa – spopad med germanstvom in slovanstvom. Še bolj pa prihaja do izraza Stritarjev odpor zoper nasilje in krutost.

Njegova analiza dogajanj je neverjetno jasna in preprosta: "Toliko sovraštva, toliko junaštva! Ko bo končno zmaga naša, kdo li naj se ž njo ponaša? Moj odgovor bo: Gospoda, Krupp, in Škoda."⁹⁹

Stritarjev gnev do vojne je nenehno zelo glasen, kar je razvidno v pesmi Zapuščeni psiček: "Vojska, ti pošast prekleta, hči peklenskega očeta, mati zla, gorja in zlobe, ki človeku koplješ grobe da bi že ognjena strela jeze božje te zadela!" V hrepenenju po boljšem svetu se je zatekel v elementarni humanizem oz. obče vrednote, na katere so se sklicevali človekoljubi v vsej zgodovini človeštva: "V sveto vojsko, bratje se zberimo, zoper moč peklenko se borimo. Mir in sprava naj po svetu vlada, bratovstvo od vztoka do zapada!"

Z veliko pozornostjo je razmišljal o dogodkih, ki so zaznamovali vojno; v pesmih Od vzhoda luč in Srečni dan se je veselil podpisa miru, ki je bil sklenjen z Rusijo takoj po oktobrski revoluciji, v Kitchenerju v peklu se je lotil angleške zunanje politike, še prej pa je – v krajši pesmi Italijanu – komentiral vstop Italije v vojno. V zvezi s tem je zanimiva tudi pesem Evviva signor D'Annunzio!, v kateri se je – podobno kot Ivan Cankar leta 1915 v

⁹⁶ Josip Stritar, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1953, str. 405.

⁹⁷ Ljubljanski zvon, 1916, str. 144.

⁹⁸ Josip Stritar, Zbrano delo, II, DZS, Ljubljana, 1953, str. 367.

⁹⁹ Josip Stritar, o.d., str. 309.

članku D'Annunzio in Oton Župančič v dopisu Ani Kessler v istem obdobju – obregnil ob vojno hujskaštvo tega italijanskega pesnika, ki da je s svojo agitacijo “ves narod svoj okužil.”

3. Najdoslednejša: Podlimbarski in Cankar

Podlimbarski velja za človeka, ki je bil s svojo dejavnostjo pred vojno in med njo, prav tako kot Cankar (čeprav se je od njega duhovno in literarno povsem razlikoval), najbolj dosleden v obsodbi vojne in nasilja nasploh. Razgalil ju je v vsej njuni mnogoobraznosti, pri čemer je postavil na kocko vse, kar je imel.

Umril je v izgnanstvu, v Pulkavi nedaleč od Moravske, in tako postal tragična figura slovenske književnosti. “Moje srce je postalo uporno, ni moglo iti z njimi, ko so začeli to vojsko, in tirati milijone ljudi v strašno nesrečo,” je zapisal v dnevniku zgodaj jeseni 1915. In res, tudi po zaplembi Gospodina Franja je nadaljeval, tokrat pod psevdonomom, z objavo kritičnih prispevkov. Vendar tudi tokrat ni imel sreče, saj mu je cenzura – potem ko mu je že zasegla povest Romarji – preprečila objaviti nadaljevanje povesti *Rex Sodomae* (izhajala je v Slovanu leta 1916). Potem ko so ga kot nekdanjega oficirja-dragonca avstrijske vojske degradirali in obtožili veleizdaje, so ga oblasti sredi tega leta konfinirale v notranjost države, po vsej verjetnosti tudi zaradi njegove literarne dejavnosti na začetku vojne.

Neverjetno je dejstvo, da je tudi v izgnanstvu ostal zvest svojemu prepričanju. Utrjeval ga je s prebiranjem protivojnih del, v prvi vrsti avtorjev, kot sta bila Berta Suttner in Hermann Bahr. Ni pa uspel dokončati povesti *Sveti Valentin* in *Peregrin* na potovanju (prvega od teh svetnikov ni izbral naključno, saj mu je posvečena cerkva na njegovi priljubljeni Limbarski gori), kajti prehitela ga je smrt. Spis naj bi bil satira na takratne vojne čase in je v bistvu razpravljanje o moralni krizi, ki je v prvi svetovni vojni zadela človeštvo, zlasti pa krščanstvo. Če je bila zaplenjena *Rex Sodomae* protiklerikalno naravnana, se je v tem nedokončanem delu (govori o potovanju po zemlji svetega Valentina, predstavnika prvotnega krščanstva, in svetega Peregrina, zastopnika krščanstva srednjega veka) spet zatekel k vrednotam, ki so izhajale iz občečloveške zakladnice duhovnih vrednot.

Da pa se ni popolnoma predal praznemu idealizmu, priča zapis iz dnevnika dne 28. julija 1915: “Na Primorskem so bili te dni hudi boji, v katerih smo povsod (na doberdobski planoti, pred Gorico in na Krasu) ohranili svoje pozicije in odbili ljute laške naskoke. To je velika vrednost za Slovence.”¹⁰⁰

Iz teh besed ni preveval nikakršen miselni preobrat oz. navdušenje nad vojaškimi operacijami na soški fronti, marveč globoka zaskrbljenost zaradi odprtja vojnega žarišča na slovenskem etničnem ozemlju. Istočasno pa se je zavedal tudi nekaj drugega, in sicer meja pacifizma.

Opredelevanje proti vojni je bilo ob začetku spopada kljub vojni propagandi, stoletnemu sistemu vrednot in avtoriteti habsburške monarhije opcija, na katero so se oprli tisti, ki so se sklicevali na elementarni humanizem, najpristnejše krščanske vrednote itd. Toda položaj se je po vstopu Italije v vojno maja 1915 zelo zapletel. Janez Rotar, avtor študije o socialni in politični misli Podlimbarskega, trdi, da je “tudi Maselj sodil, da gre za italijansko osvajanje slovenskega ozemlja, ki utegne kasneje porazno spremeniti zemljevid Slovenije.” Skratka, pacifistična opcija se je v pozni pomladi leta 1915 zamajala in v očeh mnogih ljudi ni mogla več dati zadovoljivega odgovora na odprte dileme.

¹⁰⁰ Janez Rotar, *Socialna in politična misel Podlimbarskega*, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 229.

Pomemben del slovenskega zgodovinopisja navaja – kot zgovoren dokaz za to – dejstvo, da so bili slovenski dezertjerji na soški fronti pravzaprav redki. V podkrepitev te teze poudarja primer množičnega pobega na italijansko stran pod vodstvom sokolskega voditelja Ljudevita Pivka, do katerega je prišlo septembra 1917. Pivko te akcije ni izpeljal na Soči, marveč v Carzanu na Tirolskem, torej daleč od slovenskega etničnega ozemlja. Vseeno pa njegova poteza – kot trdi Janez Švajncer – v domovini ni naletela na razumevanje, zlasti še, ker so se člani njegove skupine potem vojskovali kot prostovoljci proti Avstriji.¹⁰¹ Dezerterstvo med slovenskimi vojaki je bilo predmet nekaterih polemik, ki so zaživele celo v novejšem času.¹⁰²

Odprtje fronte na Soči je bil torej dogodek, ki je globoko vznemiril Podlimbarskega; čeprav se ni odpovedal osnovnemu prepričanju, je o tem dogodku pogosto izrazilo razmišljanje tudi v pregnanstvu.

Dosleden v protivojnih načelih je bil tudi Ivan Cankar. Njegovi protimilitaristični nastopi v javnosti so sovpadali s prelomnimi zgodovinskimi trenutki; v ta okvir spada tudi objava črtice Pogled iz škatlice.

Njegovo najznamenitejše delo v času prve vojne Podobe iz sanj je slovenska literarna zgodovina označila kot “znamenit spomenik iz vojnega časa”,¹⁰³ kjer, kot trdi France Bernik, glavni junak ni pisatelj sam, temveč prva svetovna vojna v svojih razdiralnih pojavnih oblikah. Pisatelj je v tej zbirki uporabil več svetopisemskih motivov, še zlasti nazor o odrešujoči moči in etosu trpljenja, pri čemer so ga posnemali tudi drugi literati.

Veliko je bilo razlogov, ki so spodbujali Cankarja k snovanju teh črtic. Poleg načelnih razlogov so vplivali nanj tudi zapor, cenzura, ne nazadnje tudi sicer kratkotrajno nošenje vojaške suknje od sredine novembra do Božiča 1915 v Judenburgu.

Za razumevanje njegove drže so, poleg knjižnega opusa, pomembna tudi predavanja, ki jih je imel v tistem času. V zadnjem tržaškem predavanju Očiščenju in pomlajenju (20. aprila 1918), bolj znanem po dejstvu, da je v njem posegel v polemiko znotraj JSDS, je izrekel nekaj zelo ostrih besed na račun vojne, hkrati pa izrazil globoko vero v prihodnost: “Kolikor tisočev jih je padlo na bojiščih, kolikor tisočev jih je umrlo doma od vsega hudega – ostalo jih bo še dovolj, da se zgodi, o čemer sem trdno prepričan; na tem ogromnem pokopališču, na teh od solz in krvi bogato prepojenih tleh si bodo zgradili sinovi in vnuki svetlejši dom, ki si ga bodo uredili po svoji, iz trpljenja vzkopeli volji, po svojem, v novih spoznanjih dozorelem razumu.”

V “jekleni kopeli” (kot je pisatelj imenoval vojno), iz katere se bodo očiščeni vrnili v “ognju in peklu preizkušeni možje”, se je Cankar povrnil tudi v predavanju Slovenska kultura, vojna in delavstvo 1. junija 1918 v Ljubljani. Bilo je to njegovo zadnje predavanje, če pa ga primerjamo s sporočilom črtice Pogled iz škatlice, je opazen oster vsebinski zasuk v primerjavi s časom, ko je izbruhnila vojna. Polemični ton do slovenskih kulturnikov povsem ponikne, medtem ko je prizanesljiv tudi do slovenskega časopisja: “Nikoli prej kot tekom te vojne se ni tako široko razmahnila, tako visoko vzdignila kulturna sila našega naroda! Primerjajmo, kakšno je bilo slovensko časopisje pred vojno in kakšno je zdaj!... Celu ovce se strnejo v nevarnosti, otroci se stisnejo drug k drugemu, pa bi se odrasli moški ne segli v roko!”¹⁰⁴

¹⁰¹ Janez Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, MORS, Ljubljana, 1991, str. 233.

¹⁰² Zgodovinar Branko Marušič je v recenziji knjige Slovenija, Italija (Debora, Ljubljana, 1996) v istoimenskem prispevku v Delu 18.4.1996 – v odgovoru avtorju knjige Borisu M. Gombaču (le-ta je pisal o “množičnih prestopih vojakov na italijansko stran”) – zanikal, da so kranjski Janezi tako množično bežali v ujetništvo med prvo svetovno vojno.

¹⁰³ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXIII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 303. Oceno je urednik povzel iz recenzije objavljene v Slovincu 12.1.1918.

¹⁰⁴ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXV, DZS, Ljubljana, 1976, str. 251.

Pod vtisom razvoja dogodkov, še zlasti razmaha majniškega gibanja, je bilo Cankarjevo stališče pravcat preobrat za 180 stopinj. S tem je povsem spremenil sodbo o drži slovenskih književnikov do vojne in dramatičnih dogajanjih, ki so označevali njihov čas.

4. Zvesti sopotniki

Če je vojna dogodek, ki izsili poslednja doživetja in spoznanja (oz. preoblečena smrt, pred katero govorimo resnico, kot je dejal pred leti Janez Povše),¹⁰⁵ potem to velja toliko bolj za četico književnikov, ki so v svojih delih – podobno kot Fran Maselj in Ivan Cankar – kritično obravnavali vojno. Zanje je bilo značilno, da so izhajali iz različnih izkušenj. Pred vojno se s to tematiko, v primerjavi s Podlimbarskim in Cankarjem, sploh niso ukvarjali, oprijeli pa so se je spričo kakega pretresljivega dogodka v njihovem življenju prav v času vojne.

Odličen primer je bil Ivan Lah. Zaradi "suma žalitve veličanstva" je bil v začetku vojne zaprt in nato, kot politični osumljenec, interniran v raznih taboriščih. Leta 1917 so ga poslali na romunsko bojišče, kjer je bil ranjen: prevrat ob koncu vojne je dočakal kot ranjenec v praški bolnišnici.¹⁰⁶

Lah je leta 1917 izdal povest Dore; čeprav se je spuščala v otroški svet (glavni junak je otrok, ki gre med vojno iskat očeta-vojaka, ker je doma ostal sam), je bilo prizorišče zgodbe okolje odraslih, prežeto s problemi, ki jih je potencirala prav vojna. O tem, da je bilo takrat nadvse pogumno objavljati tovrstno snov, priča recenzija omenjene knjige, ki jo je v Slovanu objavil Ivan Albreht: "Ukrep zapira pot na levo, ukrep na desno, naprej in navprej, tako da bodi med sulicami in med bodičjem, kdor piše o vojni."¹⁰⁷

V poznejših objavah v literarnih revijah je Lah uporabil psevdonim, kar priča o določeni opreznosti, značilni tudi za številne druge pisce v tistem času. Delček te je prisoten tudi v eseju o češkem "nemirnem" pesniku Viktorju Dyku, sicer ostri obsodbi vojne, objavljenem leta 1918: "Vsak dan slišimo, da bo vojna osvobodila človeštvo. Lepa beseda. Ko bi bila resnična, bi bila vredna, da ostane med nami. Toda v svetu je bilo od nekdaj tako, da je vojna zaslužila človeštvo; sedanja vojna je prinesla največjo robstvo, ki ga je kdaj poznal svet."¹⁰⁸ Lah je svoje prepričanje napajal v panslavizmu, svetovno nazorsko pa je pripadal levemu liberalizmu.

Drugačnega nazora je bil duhovnik Ksaver Meško. Čeprav se je z vojaško tematiko delno srečal že na prelomu stoletja (črtica Vojak Ivan), je pravo spodbudo našel po začetku vojne. Tako je v "sliki iz težkih časov" Sin, objavljeni v Ljubljanskem zvonu, segel naravnost v posledice vojnih grozot ("A glej, nenadoma, čez noč se je zgodilo ono veliko, nepričakovano čudo: Bog je udaril s srdito pestjo po svetu in je izbrisal vso lepoto z njega in vse veselje je zabil globoko v zemljo. Morda ne vstane nikoli več iz groba."¹⁰⁹

Vojno ozadje je prisotno tudi v sestavku Nekoč je bilo..., objavljenem leta 1916 prav tako v Ljubljanskem zvonu. Isto leto je izšla v sklopu knjige Dve sliki novela Njiva, v kateri je dal poleg pokvarjenosti in brezugalnosti v javnem življenju spet poudarek vojni ("In glej gorje! Čez noč so vstala kraljestva zoper kraljestva, ljudstva zoper ljudstva, soroden

¹⁰⁵ Oblaki so rudeči, izbor in spremna beseda Janez Povše, ZTT, Trst, 1988, str. 204.

¹⁰⁶ Slovenski biografski leksikon, IV, založila Zadružna gospodarska banka, Ljubljana, 1932, str. 604.

¹⁰⁷ Slovan, 1917, str. 137.

¹⁰⁸ Ljubljanski zvon, 1918, str. 97–101.

¹⁰⁹ Ljubljanski zvon, 1915, str. 175–184 in 218–230.

narod proti soroden narod, brat zoper brata, sosed zoper soseda. S srdom in sovraštvom, kakršnih še ni videlo sonce, kar ga je na neba obok pripela vsemogočna roka Stvarnikova, so se dvignili drug zoper drugega.”)

Zapor in internacija v zakotnih hribovskih krajih sta Meška dodatno motivirala k obravnavi tovrstne snovi. Poleg Pesmi iz pregnanstva, objavljeni sicer po vojni (napisani pa že med njo), velja omeniti črtico Zadnja ura Mateja Prosenca; snov zanjo je našel v beljaški bolnišnici, kamor so vozili ranjence iz različnih front in kjer je pomagal spovedovati prijatelju kuratu Potočniku.

Najbolj relevantna medvojna stvaritev pa je bil cikel legend o svetem Frančišku, objavljen v Domu in svetu leta 1917. Z ovrednotenjem enega najlepših krščanskih likov je ne samo poveljčal etična načela, marveč tudi izrazil odpor zoper sovraštvo, nasilje in druge negativne pojave. S prozno obdelavo posameznih epizod iz svetnikovega življenja se je zavzel za uveljavitev načel, ki jih je zagovarjal Frančišek, sicer pa je kot človek in duhovnik videl v njih tudi svoje ideale.

Avgusta 1917 se je lahko vrnil k Mariji na Zilji na Koroško, kjer je služboval pred aretacijo, skoraj poldrugo leto prej. Njegova vrnitev iz internacije je bila rezultat amnestije zaradi spremenjenih notranjih razmer v državi.

Prva svetovna vojna je vplivala izrazito tudi na Franceta Bevka. To zelo zgovorno kažejo že sami naslovi pesmi in nekaterih krajših literarnih izdelkov, ki jih je objavil v Domu in svetu med leti 1914 in 1918: Vojna: bitka, Vojna: molitev, V bolnišnici, Vojna: črne vasi, Zlo, Begunec, Oporoka, Ranjenec, Sirota, Žena padlega vojaka, Vojaška balada... Bevk je bil med prvimi literati, ki so opozorili na problem vojne, hkrati pa tudi med prvimi, ki so jo obsodili: “Vse kar so nabrali od veka do veka – gori! Moč dvajsetih stoletij v curku krvi do nebes se podi.”¹¹⁰

Bevk je bil ob izbruhu vojne učitelj v Orehku, nedaleč od domače vasi. Od tam je bil leta 1916 zaradi pisanja prestavljen v Novake, kmalu pa bi izgubil službo, ker je prišlo do preiskave v Domu in svetu in do policijske ovadbe. Spomladi 1917 so ga vpoklicali v vojsko in tako okusil fronto v Galiciji in Bukovini.¹¹¹ Maja 1918 je neposredno prisostvoval neuspelemu uporju vojakov 97. pešpolka v Radgoni, ki je med uporniki terjala celo več žrtev kot v prav tako nemirnem Judenburgu.

Začetno radikalnost v obsodbi vojne je tudi po nasvetu Ivana Cankarja skrnil tako, da se je zatekel v orientalsko simboliko. V črticah Makabejski bratje, Piramida, Hieroglifi in Nevidna roka (objavljenih v Mentorju 1917/18) je protestiral zoper neusmiljenost kronanih vladarjev in zapovednikov, hkrati pa zavrnil slavo in namišljeno veličino tiranov. Upor zoper tuje postave je poveljčal zlasti v Makabejskih bratih, kjer je poudaril vero, da se tudi v sodobnem človeku prebudi upornik (“In kadar koli se me polasti dvom, ali bo zmagalo veliko in dobro, zagledam makabejske brate, ki gredo v procesiji mimo mene, smejejo se, ovenčani, sveti, veliki...”).¹¹²

Bevk je bil oblikovno blizu Cankarjevi vojni prozi; z njo je bil tudi motivno soroden. Tudi on je klical po rojstvu novega človeka oz. odrešitelja, ki bi presešel vojne grozote.

Eden najbolj verodostojnih pričevalcev vojne tragike, če že ne najbolj verodostojen, je bil Lovro Kuhar – Prežihov Voranc.

Voranc je bil že takoj na začetku vojne mobiliziran, še posebej zato, ker je bil zapisan kot politično sumljiv.¹¹³ Prvo leto ga niso poslali na bojišče, sicer pa je ognjeni krst doživel po

¹¹⁰ Vojna: bitka, Dom in svet, 1915, str. 4–5.

¹¹¹ France Bevk, Izbrani spisi, I. knjiga, DZS, Ljubljana, 1951, str. 10.

¹¹² France Bevk, o.d., str. 16.

¹¹³ Zgodovina slovenskega slovstva, o.d., str. 58.

vsej verjetnosti prav v Doberdobu. Še preden se je srečal s fronto, je napisal črtico Bajonetni napad (Ilustrirani glasnik, 1915). Že v njej je jasno izrazil odnos do vojne: "Naenkrat sem se domislil, da sem pravzaprav vojskovanje načelno vedno obsojal... Spet nato sem se spomnil dogodka iz zgodovine, kako sta sovražnika, ko sta prišla skupaj, odložila orožje in pričela svatovski pir; pa sem se v duši brezumno nasmehnil..."

Iz istega obdobja je tudi črtica Pred odhodom na bojišče (prav tako v Ilustriranem glasniku 1915). Najvažnejše delo, roman Doberdob, pa je objavil (tako kot nekatere druge literarne stvaritve z isto tematiko) veliko let pozneje, leta 1940, tik pred še hujšo vojno morijo. Glavni junak v romanu je imel veliko Vorančevih biografskih potez, začeni s prebegom iz avstro-ogrske vojske na nasprotno stran. Vorančeva dela v času pred prvo svetovno vojno so bila, vsebinsko gledano, domačijsko obarvana, hkrati pa so imela močne socialne poudarke. Pozneje ga je vojni vrtnec popolnoma prevzel, tako da velja za tipičnega predstavnika generacije, ki je bila postavljena po sili razmer pod preizkušnjo ognja in meča.

Med tistimi, ki so neposredno doživeli vojne strahote, je bil tudi Prežihov vrstnik Igo Gruden. Gruden je bil v študentskih letih na Dunaju simpatizer preporodovskega gibanja, ob izbruhu vojne pa je bil, tako kot Voranc, med prvimi, ki so oblekli vojaško suknjo. Dodelili so ga 47. pešpolku, v okviru katerega je bil v Galiciji, nato pa na Krasu. Med deveto italijansko ofenzivo je bil na Fajtjem hribu težje ranjen v komolec, invalid je ostal do konca svojih dni.

Gruden velja za tipičen primer književnika-pesnika, ki je s pretežno lahkotnejših predvojnih vsebin prešel na bolj resne, ponekod že eksistencialne teme. Če se je pred vojno osredotočal na ljubezensko in domoljubno-krajinsko motiviko (kar je bilo razumljivo, saj je izhajal iz zahodnega roba slovenskega etničnega ozemlja), je nato, še med divjanjem vojne, posegel po snovi, ki jo je od blizu spoznal prav med služenjem vojaščine. 12. januarja 1917 je med zdravljenjem v Ljubljani zapisal v beležnico te doslej neobjavljene verze: "Vsevpred do žičnih zaprek so v krvi še vroči ležali, ječali, kričali, molili in kleli in vsi še živeti hoteli. A nas, ki smo ostali, je bilo življenja – sram."

Že iz teh vrstic se da razbrati, da nikakor ni bil vojak v polnem pomenu besede. Sovražil je namreč vojašnico in strelski jarek, uši in blato, zlasti pa umiranje za tuje generale. K njegovemu odporu do vojne so pripomogli še drugi dogodki, začeni z begunstvom večjega dela družine (matere z mlajšimi brati in sestrami), ki se je umaknila na avstrijsko Štajersko zaradi množične evakuacije prebivalcev iz rodne Nabrežine septembra 1916.

Med vojno oz. ob njenem izteku je kljub gnevu do vojne obravnaval tovrstno tematiko le v manjši meri. Tako je v Ljubljanskem zvonu objavil sonet Padlemu drugu, ki je pesniški nekrolog prijatelju Albinu Tomažiču, umrlem v letalskem dvoboju na Piavi. V pesmi Naskok (objavljeni v zagrebški literarni reviji Književni jug) pa je opisal strahote sredi vojaške ofenzive.¹¹⁴ Pomembna je tudi pesem Božični večer, ki jo je napisal med zdravljenjem v Gradcu, ostale (npr. Begunci in Na vojaškem pokopališču) pa je objavil po vojni.

Kljub ne preveč izrazitemu literarnemu nastopu med prvo svetovno vojno je Gruden pomemben iz več razlogov: vojna je pomenila zanj premik v življenjskem in hkrati literarnem smislu, kar je prišlo do izraza zlasti kasneje, v letih angažiranja v PEN krogih.¹¹⁵ Gruden je bil namreč v slovenskem merilu med najbolj angažiranimi predstavniki te organizacije, katere simbol je meč, presekan s peresom; prednost ima torej pero, njegova je premoč nad mečem.

Grudnova transformacija torej ni potekala samo na individualni ravni. Iz brezskrbnega mladeniča brez gmotnih težav izpred vojne (izhajal je iz dobrostoječe liberalne družine) je

¹¹⁴ Ljubljanski zvon, 1918, str. 522 in Književni jug, 1918, str. 110–111.

¹¹⁵ Ivan Vogrič-Marko Tavčar, Narcis širokega srca, izdalo SKD I. Gruden, Nabrežina, 1993, str. 59–60.

prešel v družbeno angažiranega književnika, ki je dal svoj prispevek tudi na mednarodni ravni, v prvi vrsti na kongresih in srečanjih mednarodne pisateljske organizacije v nemirnem obdobju med obema vojnama.

5. Juš Kozak ali prerojenje prepovedovca

Kozakova odisejada med prvo svetovno vojno je bila na mah podobna Lahovi. Razlika med njim in Lahom (kot tudi drugimi, na katere je vojna vplivala do take meri, da so se opredelili zoper njo) je v tem, da je na vojno gledal z drugačnimi očmi, preden je ta sploh izbruhnila.

Svoj odnos do vojne oz. nasilja je razčlenil spomladi leta 1913 v Preporodu, glasilo istoimenskega gibanja, in sicer v prispevku, v katerem je opredelil tudi svojo vizijo do narodnega vprašanja: "Da, boj oznanjamo, ker le on bo opral, kar je na nas suženjske krvi... Zato zaznamujte podboje svojega domovanja s krvjo, kajti le onim bo bila nova zaveza, ki bodo pozdravili boj in ki bo kri njih znamenje."¹¹⁶

To tezo je potrdil v nadaljevanju istega članka nekaj številk kasneje (ker je tudi takrat uporabljal podoben besednjak, se ne gre čuditi, da mu ga je cenzura delno oklestila), ne nazadnje pa v prispevku Problem Slovenstva tik pred ukinitvijo Preporoda: "Posamezniki, ki oznanjajo boj se morajo preroditi, da zamorejo izpeljati boj. Ko pa bo boj izvršen, tedaj se prerodijo."¹¹⁷

Zaradi močnega angažiranja v prepovedovskem gibanju je v drugi polovici leta 1914 odsedel šest mesecev v ječi. Po izpustitvi so ga vpoklicali pod orožje in poslali na več front, med drugim tudi na soško bojišče. Leta 1916 je doživel krvavo italijansko ofenzivo na Krasu, zaradi živčne razrvanosti pa so ga naslednjega leta oprostili vojaške obveznosti.

Razlogov, da je literarno posegel v vojno dogajanje, je imel torej več kot dovolj. To je storil že takoj po izpustitvi iz vojske, začeni s črtico Vinjeta (Ljubljanski zvon, 1917) oz. Sanje v celici, kot jo je naslovil v ponatisu več let potem. Z njo je avtor prvič leposlovno segel v čas, ki ga je preživel v ljubljanskem zaporu.

V črtici Življenje in smrt, prav tako iz leta 1917 (v kateri je, podobno kot v Vinjeti, uporabil psevdonom Jakob Gržina), je zajel snov iz vojnih izkušenj v Galiciji. Prav tu pa je viden preobrat (čeravno v drugačnem kontekstu) v primerjavi z njegovimi predvojnimi spisi v Preporodu. Če je prej zagovarjal "pot krvi, v kateri očistimo sebe in svoj narod", je bil zdaj njegov odnos do boja kot sredstva za doseganje ciljev znatno drugačen. S slikanjem uničevanja je namreč odklonil vojno, se ji uprl, in to še v času, ko so vladale posebne razmere.

Podobno snov kot v Življenju in smrti je uporabil tudi v noveli Zemlja (objavljeni v Slovanu leta 1917), katere težnja ni bila zgolj protivojna, saj "ljudje so se na fronti spremenili, naučili so se udariti s pestjo in taki se bodo vrnili domov."¹¹⁸

Poznejše črtica Padlemu drugu je bila odmev na smrt Avgusta Jenka, enega od voditeljev prepovedovcev, medtem ko je črtica In če se zgodi... vizija smrti na fronti. Kozak jo je napisal še v času, ko je bil v ječi, objavil pa, podobno velja za Padlega druga, v Ljubljanskem zvonu leta 1918. Iz tega obdobja je tudi novela Marki Groll, veliko bolj pomembna pa je novela Razori, objavljena ob koncu vojne, o kateri je Vladimir Levstik zapisal, da je "menda

¹¹⁶ Preporod, 15.4.1913.

¹¹⁷ Preporod, 26.6.1913.

¹¹⁸ Juš Kozak, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1988, str. 380.

najboljša slika iz klavnice 1914/18.”¹¹⁹ Prizorišče je bila spet soška fronta, v primerjavi s prejšnjimi literarnimi stvaritvami pa so bili novost poudarki proti avstrijskemu militarizmu, pogovori na fronti o pobegu k sovražniku in odhod vojakov k zelenemu kadru, kar bi leto prej, zaradi cenzure, ne mogel objaviti.

6. Metamorfoza

“Ne doba sanj, miru in svatovanja,
da zvodeni življenja vroči vir!
Le brst, ki neprenehoma poganja,
naš je simbol! ...Beži brezdelja mir...”

(E.Gangl: Sonata o domovini, Ljubljanski zvon, 1915)

Opredelitev zoper vojno nikakor ni bila, vsaj med razumniki, nekaj samoumevnega. O tem pričajo nekateri konkretni primeri, ki dokazujejo, kako nasprotovanje brutalnostim vojne ni bilo aprioristično, temveč rezultat razmisleka, ki ni bil vedno premočrten. Zgovoren je primer Stanka Majcna.

Majcen je bil mobiliziran julija 1914 in poslan na fronto v Galicijo, kjer so mu zmrzile noge. Z odlikovanjem za hrabrost so ga že novembra poslali domov. Zaradi načetega zdravja je poslej, po daljšem okrevanju, opravljal večinoma lažje vojaške naloge.¹²⁰

V 1. številki Doma in sveta leta 1915 je v znamenitem pismu, naslovljenem Književnik v vojski, vzbudil polemiko zaradi teh vrstic: “Po štirih mesecih zelo težkega časa sem opešal in prišel domov... Ej, toliko sem izkusil in kako strašno je bilo vse to! Vojska je velik ventil, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja. Ljudje sami spoznajo, da je bilo blata in brozge že previsoko, zrak prepoln kužne zlobe in zatohle ničvrednosti, in si sami odpro tak ventil. V eni izmed oktobrskih števil ‘Naroda’ je bil podlistek, v katerem Dostojevski hvali vojsko. Vse kar tam stoji je res... Ne morem ti dopovedati, kako mene vojna krepi. Daje mi zavest, da se veselo prenavljajo vrednote, da ugašajo tiste luči, s katerimi so ožarjali veliki lažnjivci in goljufi vse stvari...”

Majcnovo razmišljanje je bilo izredno rezko, zato ne preseneča, da je povzročilo reakcije. Eden od tistih, ki so se odzvali nanj, je bil Narte Velikonja v sicer pozno objavljeni pripombi v Domu in svetu: “Prijatelj (Majcen) je mislil, da bo z vojsko odtekel gnoj stoletij iz greznice... v resnici pa je gnoj, ki se je doslej zbiral v greznicah, pljusnil na ceste in beli dan... silni prevrat družbe je samo strašen božjasten napad človeštva.”¹²¹

Presenetljivo je, da je sam Majcen že v naslednji številki iste revije izredno naglo revidiral svoje prejšnje stališče. V črtici Nevernik si je namreč čisto na koncu upal napisati, da vojak “ne more ne živeti ne umreti za domovino.” V tistih časih to ni bilo patriotsko dejanje, saj je pisatelj izražal skepso do domovinske vojne. Vprašanje je, kako je črtica sploh lahko izšla ob cenzuri, ki je bila pozorna na vsakršno malodušje.

Majcen je to stališče podkrepil v zapisu v isti reviji, kjer se je lotil taiste cenzure: “Mnogokaj, kar tu stoji, je zapisano samo zato, ker ukaz, naj molči, ni bil še nikoli tako strog kakor danes, ker se vse lepo, z bolestjo dovršeno pod človeško roko, ni še nikoli tako tiho in globoko zjokalo ob svojem porodu kakor danes...”¹²²

¹¹⁹ Zgodovina slovenskega slovstva, VI, o.d., str. 79.

¹²⁰ Stanko Majcen, Zbrano delo, I, DZS, 1994, Ljubljana, str. 237.

¹²¹ Dom in svet, 1917, str. 303.

¹²² Dom in svet, 1915, str. 81–82.

Pisatelj je prikazal vojne razmere tudi v drugih literarnih izdelkih: v pesmih *Smrt v polju* in *Bitka pri Chirowu* ter v črticah *Hči*, *Kvartir št. 8* in *Ujetnika*. Vse so izšle v *Domu* in svetu leta 1915.

V prvih dveh omenjenih črticah je realistično obravnaval stisko, v kateri so se znašli begunci. Posebno kritičen je v drugi, kjer opisuje dva različna svetova: bedo oz. najhujšo revščino beguncev-barakarjev in uživaštvo t.i. boljše častniške družbe.

Isto leto je napisal tudi enodejanko *Čudež*, ki je prvo njegovo dramsko besedilo z religiozno tematiko; med osebami, ki nastopajo v tem dolgo pozabljenem delu, je duhovnik *Martin*, ki s svojo milino širi ljubezen in spravo med ljudmi.¹²³

Med tistimi, ki niso bili sprva navdušeni za Srbe in so Avstrijo imeli še vedno za svojo domovino,¹²⁴ je bil *Fran Saleški Finžgar*. To je najbolj razvidno iz župnijske kronike, ki jo je urejeval v *Sori pri Medvodah* in v katero je 16. novembra 1915 tako zapisal: "Vojska poteka za nas ugodno. Do 7.XI. že 1/3 Srbije zasedene..."

Vendar *Finžgar* je v taisto župnijsko kroniko zabeležil tudi druge dogodke: ropanje in slabo obnašanje vojakov, vključno s posilstvi. Naprizadet vsekakor ni ostal, še zlasti, ker se nasilstva vojaštva niso zmanjšala. Nasprotno: proti koncu vojne so se, vzporedno s splošnim pomanjkanjem, še bolj stopnjevala. *Finžgar* je pri tem uperil svojo ost zlasti proti nemškim vojakom in oktobra 1917 zapisal v župnijsko kroniko tako: "Nemška kultura – divjaki, tatovi kur, ovac in vsega. Oblastni, naduti, oholi... Atila s svojo hordo je bil ovčji pastirček."¹²⁵ To stališče je nekaj dni potem še izostril: "Edini naš sovražnik je Nmec. Proč od njega – kamerkoli. Avstrijski vojaki – dasi tudi kaj škode – so bili angeli! Oficirji imeli disciplino. Nemški se pa svojih vojakov boje. Bog daj moč in razsvitljenja našemu vrlemu Karlu! On vodi sam ofenzivo zoper Laha."

V župnijski kroniki najdemo odmev na dogajanje v širšem merilu, vključno s prebojem pri *Kobaridu* ("Uspeh ofenzive sijajen. Prebili fronto dne 23.X.") in z domačo politiko (razkolom v *SLS*, majniško deklaracijo, itd.)

Dogajanje med vojno se je zrcalilo tudi v *Finžgarjevih* delih iz tega časa. V *Domu* in svetu je od leta 1915 do konca vojne in še dlje objavil vrsto literarnih zapisov (strnil jih je v ciklus *Prerokovana*), v katerih je – podobno kot v župnijski kroniki – postopno radikaliziral stališča do vojne. Medtem ko je v *Bojih* (objavljenih ob koncu leta 1915 in v začetku leta 1916) in v sestavku *Prerokbe zore* poudarjal nekatera splošna dejstva ("Takale je vojska! Bogatin bo še bolj obogatel, reveža pa sleče do nagega"),¹²⁶ je v *Kroniki* gospoda *Urbana* izkristaliziral svoj odnos do vojnih dogajanj. Omenjeno zgodbo, objavljeno leta 1917 v nadaljevanju (podobno kot *Boje*), je prenesel v dobo francoske okupacije na Slovenskem. O njej je po vojni povedal tako: "S tem sem zavito skušal udariti po soldateski. Cenzura je šele zadnje poglavje zaplenila. Ne vem, ali je bila prej dobrohotna ali res ni sprevidela, da bijem senco, mislim pa osla."¹²⁷

Poseg avstrijske cenzure še zdaleč ni bil naključen, saj si je pisatelj privoščil nekaj pikrih ("... zemlja je zajokala pod kopiti in kolesi. Detelja, oves, ajda, otava – vse je izginilo..."), s tem da se je na koncu – podobno kot dobrega pol stoletja poprej *Jurčič* v *Spominih* starega Slovenca – lotil Napoleona ("In vsega tega je kriv eden – Napoleon nisem upal reči").

¹²³ Stanko Majcen, *Zbrano delo*, V, DZS, Ljubljana, 1997, str. 496.

¹²⁴ Tako je bilo mnenje urednika V. zvezka zbranih del *Frana Saleškega Finžgarja* (DZS, Ljubljana, 1983, str. 445).

¹²⁵ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 469.

¹²⁶ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 134.

¹²⁷ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 504.

Ciklus Prerokovana je Ivan Pregelj označil po vojni kot “dokument človečanstva v velikem kodeksu, ki mu je stokrat drugo ime: Tolstoj, Suttner, Barbuse, ‘Sevastopolj’, Die Waffen nieder, Le feu...”

Pri Finžgarju je v letih vojne opazen znaten premik: če je na začetku imel Avstrijo še za svojo domovino, je pozneje stopil na Krekovo pot, celo na tisto bolj radikalno, ki je popolnoma prekinjala s tedanjo avstrijsko domovino. Zgovoren je njegov vzклик ob zaključku govora, ki ga je imel ob akademiji Glasbene matice v Ljubljani 21. aprila 1918: “Ali Jugoslavija – ali smrt!”¹²⁸

Dokaj vprašljiva osebnost je bil Ivan Tavčar. Kljub temu, da je bil podpisnik majniške deklaracije (s tem, da je njegova življenjska sopotnica Franja 24. marca 1918 izročila predsedniku Jugoslovanskega kluba Antonu Korošču okoli 200.000 podpisov v podporo deklaracijskemu gibanju)¹²⁹ in kljub dejstvu, da je ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije postal član prve narodne vlade za Slovenijo, je bil skozi vse vojno obdobje izrazito zadržan. Do take mere, da se ga je poleg političnih nasprotnikov kritično lotil tudi sam zaveznik in obenem tekmeč v liberalni stranki Ivan Hribar. Le-ta je bil zelo zgovoren v svojih spominih, in sicer v tistem delu, kjer opisuje svoje srečanje s Tavčarjem v začetku avgusta 1914. “Vojska je vojska,” mu je namreč takrat zatrdil Tavčar, “zato je treba previdnosti, zakaj ob takem času je semtertje nevarna že kaka fraza, za katero bi se v normalnih razmerah nikdo ne zmenil. Zato bom jaz na primer igral takšno hinavščino, da se bo svet čudil.”¹³⁰

Hribar ni bil nič manj prizanesljiv niti pri opisu obiska, ki ga je Tavčar opravil pri že zaprtem Hribarju: “Nato se je poslovil in odšel s pripomnijo, da me bo že zastopal, če bi bilo potreba. Ne da sem v stanu izpregovoriti le besedico, prožim mu molče roko. Štiri mesece ga potem nisem videl več.”

Tavčar je v prelomnem času pokazal šibkost, saj je bil med tistimi, ki so šli leta 1917 v zastopstvu liberalnega in katoliškega tabora izražati vdanost novemu cesarju. To je bil čas, ko se je znotraj liberalne stranke že začel ostriti spopad med “starimi”, ki jih je posebljal prav Tavčar, in “mladimi” okrog Ravniharja in Žerjava. V bistvu so stari z avstrijakantskim patriotizmom že izgubljali nadzor in vpliv v stranki.

Res je, da je avtor Cvetja v jeseni (izdanega prav med vojno) bil skozi vse vojno obdobje – zaradi županske funkcije, ki jo je takrat opravljal – v nezavidljivem položaju. To je bilo zlasti razvidno v valu nezadovoljstva v Ljubljani med 22. in 24. aprilom 1918, nastalega zaradi izredno slabe preskrbe z živili. Ko so se protestniki napotili prav do njega, je krivdo za slabe razmere naprtil deželni vladi. To pa je bilo po mnenju policijske direkcije naravnost pregrešno, saj naj bi s tem spodbudil civilno prebivalstvo k nadaljnjemu demonstriranjju. Vojaške oblasti so zaradi tega zahtevale strogo preiskavo proti Tavčarju, zanimivo pa je, da je policijsko poročilo posebej opozorilo na dejstvo, da je Tavčar le dan po demonstracijah kratkoma odšel na dopust.¹³¹

Ljubljanski nemiri so pustili pečat v književnosti po zaslugi Otona Župančiča, in sicer v pesmi Na Jurjevo osemnajstega. Župančič je v njej uporabil motiv Zelenega Jurija:

“In vedel jih je v blesk ponosnih cest,
da so košato gledali obilje,
da so ločili silo in nasilje
in stisnili sto let trpljenja v pest.”

¹²⁸ Fran Saleški Finžgar, Zbrano delo, XIII, DZS, 1994, str. 35.

¹²⁹ Franček Bohanec, Ivan Tavčar, Partizanska knjiga, 1985, str. 146.

¹³⁰ Ivan Hribar, Moji spomini, II, Merkur, Ljubljana, 1932, str. 104.

¹³¹ Janko Pleterski, Prva odločitev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Slovenska matica, Ljubljana, 1971, str. 233–237.

Da se stvari kljub neredom niso sprevrgle, je treba pripisati pasivni drži vojaštva, ki je imelo nalogo nadzorovati protestnike. To velja še zlasti za nekatere oddelke 2. gorskega strelskega polka, sestavljenega pretežno s slovenskimi vojaki, taistega, ki se je nekaj mesecev kasneje uprl v Codroipu v Furlaniji. Zanimivo je tudi, da so isti vojaški formaciji le nekaj dni pred izbruhom spontanih demonstracij izročili srebrni častni rog Mestne občine Ljubljana. Na slovesnosti je takrat Tavčar dejal tako: "...Njegov glas (Vašega najvišjega gospoda, Nj. Vel. cesarja) naj od sedaj mogočno doni pred Vašimi vrstami, da se Vam dviga ponosno in iskreno srce, sovražniku pa zatrepeta bojzljiva in nezvesta duša."

Kljub temu da je že dva tedna potem na množični narodni manifestaciji v Pragi poudarjal "zvesto zavezništvo obeh narodov (češkega in slovenskega – op. pisca) v borbi proti oholemu germanstvu, ki se pripravlja, da zgradi preko naših trupel svoj most k Adriji",¹³² je bila Tavčarjeva medvojna omahljivost še nekaj let po vojni predmet polemik. Ob Tavčarjevi 70-letnici (leta 1921) je npr. takratni komunistični voditelj in bivši preporodovec Fabjančič odkrito očital pisatelju, da je skupaj s poslancem Trillerjem denunciral slovensko mladino zaradi njenega jugoslovanskega stališča.¹³³

IV. Obračun

1. Neuskaljena pahljača

"Sam si gospodar usode –
v gaje svoje greš svobode
ali tja, kjer grom udarja
v čelo temnega viharja."
(Cveto Golar, Motto, 1915)

Med prvo svetovno vojno so vojaške oblasti vpoklicale pod orožje veliko število slovenskih književnikov. Vojni vrtinec je vsrkal tudi nekatere duhovnike (npr. Izidorja Cankarja, ki je bil določeno obdobje vojni kurat). Na bojnem polju je zlomil prenekatero življenje, med drugim pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja. Zaradi vojne so nekateri razumniki emigrirali (npr. ustanovitelj Vede Bogumil Vošnjak, Dragotin Gustinčič, itd.), mnogi pa so bili, kot smo videli, aretirani, konfinirani oz. internirani.¹³⁴

Že ti skopi podatki kažejo, da je bila razumniška fronta po sili razmer zelo nekompaktna. To velja toliko bolj za nasprotnike vojne, saj so bili tarča pritiskov, raznih oblik represije in cenzure.

Glede na to, da je slovenska književnost v mnogočem nadomeščala politično sfero in konstituirala našo narodno in politično zavest, lahko delno primerjamo aretacije med slovenskimi razumniki z aretacijami politikov-antimilitaristov, kot sta bila Rosa Luxemburg in Karl Liebknecht v Nemčiji.

Tabor nasprotnikov vojne je bil pravzaprav že neposredno pred vojno neenoten, hkrati pa razredčen. Malo je bilo namreč avtorjev, ki so za glavne junake svojih delih izbirali npr. inženirja Vilarja (namišljenega, a zato nič manj avtentičnega glavnega osebka v Masljevem

¹³² Ivan Lah, *Knjiga spominov*, II, Ljubljana, 1940, str. 162.

¹³³ Slovenski narod, 7.8.1921.

¹³⁴ Dušan Kermavner je v študiji O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (*Zgodovinski časopis*, 1973, str. 343–375) navedel zanimiv podatek o aretirancih zlasti na Primorskem. Od 125 Slovencev (med temi so bili pri 121 navedeni poklici) jih je bilo 74 intelektualcev.

romanu *Gospodin Franjo*) ali pa svojce marširajočih vojakov v Cankarjevi Lepi naši domovini. Še manj pa je bilo takih, ki so se družbeno angažirali okrog tematike nasilja (Aškerc, Cankar...).

V času izrednih razmer je ostal ta tabor razpršen in neuskkljen. Težko je bilo najti namreč skupni imenovalec med Masljem in preporodovci, ki so do izbruha vojne, sodeč po nekaterih pričevanjih, celo prisegli na revolver (da ne govorimo o stikih z Mlado Bosno, ki so jih imeli posamezniki, začenši z mladim razumnikom Ivanom Endlicherjem). Ali pa med avantgardnim Antonom Podbevškom, avtorjem med vojno nastalega pesniškega ciklusa *Žolta pisma* (v okviru katerega je tudi znana pesem *Ob dnevu vpoklica na kolodvoru*) in z realizmom prepojenim Ivanom Dornikom (gl. npr. črtico *Brez oči* in zapis *Obtožnica*). Čeprav so si bila čustva vseh teh avtorjev na mah podobna – skupna jim je bila prizadetost ob revščini in trpljenju med vojno – je bila njihova govorica preveč različna.

Če k temu dodamo ideološke razlike, potem je slika popolna. Krščanski etos, protivojne težnje znotraj socialdemokracije in svobodomiselnost nasploh se namreč nikakor niso mogli ali znali uspešno povezati.

Med slovenskimi književniki ni bilo takih, ki bi se prostovoljno vključili v avstro-ogrsko vojsko; vojno, ki se je razlila po stari celini, namreč niso imeli za svojo. Tega pa nikakor ne moremo reči za prvo ali drugo generacijo asimilirancev, pri katerih je bil prisoten tudi obraten pojav. Zanimiv je primer Juliusa Kugyja, čigar oče je bil asimilirani koroški Slovenec, mati pa najstarejša hči Jovana Veselega Koseskega. Čeprav je bil ob izbruhu vojne star 56 let in bil zaradi kratkovidnosti oproščen vojaščine, se je ob vstopu Italije v vojno takoj prijavil kot prostovoljec.¹³⁵ Pozneje je o tej odločitvi takole zapisal: “Bodi povedano, da sem brez obotavljanja postavil v službo propadajoče domovine premoženje in kri, zdravje in življenje...”

Drug dober primer asimiliranca, tokrat italijanskega, je bil tržaški pisatelj Scipio Slataper, čigar korenine so bile prav tako nedvoumno slovanske. Njegova usoda je bila tragična; potem ko je prebežal na italijansko ozemlje in kot prostovoljec vstopil v italijansko vojsko, je bil v naskoku na avstrijske položaje pri Podgori na Goriškem v začetku decembra 1914 smrtno ranjen v grlo.¹³⁶

Med Slovenci pa je bilo tudi nekaj razumnikov, ki so se vključili v srbsko vojsko, vendar pretežno po sili razmer: pesnik in dramatik Pavel Golia je npr. prestopil k Srbom po izpustitvi iz ruskega ujetništva, medtem ko je preporodovec Avgust Jenko celo padel v srbski kraljevi vojski, potem ko se je uspel izmakniti aretaciji v Avstriji.

2. Prepad med razumniki in delavstvom

Da je med enimi in drugimi zijal prepad, priča misel, ki jo je izrazil Ivan Cankar v *Očiščenju* in *pomlajenju*, in sicer v tistem delu, ki govori o rudarju (“Sam sem bil priča, ko je delavec, rudar ogledaval roko govornika-inteligenta ter z nemalim ogorčenjem konstatiral, da je roka bela in brez žuljev.”)¹³⁷ S to trditvijo se ni povsem strinjal Dušan Kermavner, ki je kot argument zoper Cankarjevo pisanje navedel Etbina Kristana, ki da je bil “enako ‘gospoško oblečen’, z belimi rokami brez žuljev in v neki celo pretirani knjižni slovenščini, pa mu

¹³⁵ Julius Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp*, založba Kres, Ljubljana, 1995, str. 63.

¹³⁶ Livio Isaac Sirovich, *Cime irredente*, Vivalda Editori, Torino, 1996, str. 170; avtor navaja, da je Slataper padel kot poveljnik manjše enote, ki je naskakovala avstrijske bojne linije.

¹³⁷ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXV, DZS, Ljubljana, 1976, str. 245.

niso odrekli zaupanja.”¹³⁸ Kljub tovrstnemu dokazovanju lahko vseeno rečemo, da se med sabo niso ujekali.

Zakaj pa je bil pravzaprav pomemben stik razumnikov z delavstvom? Iz enostavnega razloga, ker je bila prav mednarodna delavska zveza (Druge internacionala) tista, ki se je deklarativno pred začetkom spopada zavzela zoper vojno. Že res, da je pri tem doživela pravi polom (znana je ironična fraza Rose Luxemburg: “Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!”)¹³⁹; vendar pa gre prav ideji Druge internacionale (povoženi ob izbruhu vojne od šovinizma, ki je prevladal v posameznih delavskih strankah) zasluga, da se je nekaj pozitivne energije le izcimilo. V ta okvir je treba prišteti opore vojakov, pri katerih so sodelovali člani socialdemokratske stranke, pasivni odpor, podžiganje stavkovnih nemirov proti koncu vojne itd. Sicer bore malo v primerjavi s prvotnimi široko-poteznimi načrti Druge internacionale, nekaj pa le.

Prav iz teh, sicer sporadičnih in večinoma osamljenih primerov odpora proti vojni se kaže razlika med delavci (vsaj med tistimi, ki so, razočaranimi od delavske internacionale, ostali prepričani o nesmislu vojne) in izobraženci. Kakšna razlika med Igom Grudnom, avtorjem ne ravno številnih verzov o vojnih grozotah, in njegovim sokrajanom iz Nabrežine Jožetom Marizzo, delavskim voditeljem, ki si je zaradi ščuvanja vojakov proti nesmislu vojne prislužil od vojaškega sodišča zaporno kazen! Ali pa med vodjo vojaškega upora v Judenburgu, železniškim sprevodnikom ter članom JSDS Antonom Hafnerjem iz Godešiča pri Škofji Loki, in Ivanom Tavčarjem iz le nekaj kilometrov oddaljene rodne Poljsanske doline (kamor se je vračal ob iskanju vaške idile). Že res, da je bilo tudi med književniki nekaj mučnikov in svetlih primerov (veliko pogostejših proti koncu vojne), vendar kaže, da jih je bilo med delavci še več.¹⁴⁰

Kakorkoli že, tudi samemu vodstvu JSDS je težko uspevalo usklajevanje z delavstvom. O tem pričajo nekateri dogodki proti koncu vojne, začenši s splošno delavsko stavko, ki je zajela januarja 1918 pomembna središča Avstro-Ogrske, vključno z južnimi industrijskimi kraji (Trst, Milje in Pulj). Stavkovno gibanje, nastalo zaradi nevdržnih razmer v preskrbi s hrano, je preraslo tedaj v splošno gibanje za mir. Vanj so bili vključeni številni slovenski delavci. Kot trdi Pleterski, je “ta revolucionarni položaj postavil vodstva strank, v prvi vrsti nemško avstrijske, a tudi slovenske socialdemokracije pred neizprosno preizkušnjo. In znano je, da so ta vodstva storila vse, da bi stavkovno gibanje zavrla in speljala v neškodljive vode.”¹⁴¹

Pri tem ne gre pozabiti niti na vpliv, ki ga je imela na mirovne zahteve oktobrska revolucija. Vodstvo JSDS je ob koncu leta 1917 o tem tako zapisalo: “Po zmagi ruskih boljševikov, je prišla takoj mirovna ponudba, katero smo uporabili in sklicali 12 shodov, ki so bili v resnici prava mirovna manifestacija slovenskih delavcev. Shodi so bili ogromno obiskani...”¹⁴²

Vendar želje po miru, ki so prihajale iz delavske baze, vodstvo stranke ni znalo pravilno usmeriti.

Sploh se je ljudsko nezadovoljstvo, ki je prihajalo na dan z zahtevami po miru, vse bolj prelivalo na druga področja, začenši z narodnim vprašanjem. Slednje, nedvomno širše, je vsrkalo vase dotedanje nagibe iz civilne družbe, vključno z zahtevo po miru. Tako so se

¹³⁸ Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana, 1969, str. 175.

¹³⁹ Marjan Britovšek, o.d., str. 10.

¹⁴⁰ Značilen je primer slovenskega vojaka (sicer rudarja s socialdemokratskimi nazori), ki je bil, spričo poskusa dezerterstva, obsojen na smrt in ustreljen na Suhem bajerju pri Ljubljani. Dogodek je opisal Ivan Robida v Kroniki slovenskih mest, 1935/2, str. 21.

¹⁴¹ Janko Pleterski, Prva odločitev..., str. 200.

¹⁴² Razprave X. rednega zbora JSDS v Avstriji 25. in 26. 12.1917 v Ljubljani, Ljubljana, 1918, str. 26.

mirovne težnje počasi začele stapljati v nacionalnem gibanju, ki je vse bolj preraščalo prvotne okvire in se globoko zasidralo v zavesti ljudi. Javno mnenje se pri tem ni več omejilo na enostavni sklop za ali proti vojni, marveč se je začelo spraševati tudi o ureditvi in načinu vladanja po vojni. S tem se je že začel zaton dvoglavega avstrijskega orla.

Da so zahteve po miru postale samo del širših zahtev, zgovorno priča tudi razvoj dogodkov v zvezi s pobudo papeža Benedikta XV. po mirovnem posredovanju.¹⁴³ Sveti oče jo je v obliki note izročil vojskujočim se državam avgusta 1917, s tem da se je za pomoč obrnil tudi na cerkvene ustanove. Podporo papeževi akciji sta izrazili po zaslugi ljubljanskega škofa Jegliča tudi glavni politični stranki na Slovenskem (SLS in liberalci, preimenovani naslednje leto v Jugoslovansko demokratsko stranko), in sicer v znani Izjavi 15. septembra 1917. V njej sta obe stranki podprli majniško deklaracijo, kar je delno zasenčilo mirovne želje rimskega papeža.¹⁴⁴

Nacionalno gibanje, ki se je razvilo iz majniške deklaracije, lahko torej štejemo tudi kot rezultat mirovnih teženj, kot njihov iztek v neko drugo, globljo obliko.

3. Posuti si teme s pepelom ?

Med prvo vojno in po njej je bilo na račun razumnikov oz. njihove drže v tem času izrečenih veliko očitkov. V mnogih primerih so jih izrekli sami razumniki, o čemer priča

že Cankarjeva črtica Pogled iz škatlice. Nič bolj prizanesljiv ni bil Henrik Tuma ("Izšolane intelektualce položimo dvakrat na tehtnico, preden jim naklonimo zaupanje... Socialistično gibanje je vlekla s pota razrednega boja zlasti cela hierarhija uradništva ...in polsocialističnih intelektualcev, ki so v velikem številu vrel v delavsko gibanje, da jim je dalo eksisten-co"),¹⁴⁵ da ne govorimo o Franu Govekarju, ki si je – v opisovanju razumniškega strem-ljenja po materialnih dobrinah med vojno – privoščil umetnike ("O domovina, tak je tvoj prvi pesnik!").¹⁴⁶

Nedvomno velja naslednje: kakršen koli namig inteligenca proti vojni, še zlasti v uvodni fazi konflikta, je bilo pogumno dejanje. Že res, da so nekateri posegi pisateljev v tujini bili prodornejši v primerjavi s slovenskimi (tu mislim zlasti na odmevno delo Romaina Rollanda Nad metežem), vendar v cenzurnih pogojih, kakršni niso veljali za Rollanda v varni Švici, je bilo kaj več že težko.

Res pa je še nekaj. Literarna inteligenca bi se lahko bolj izrazito angažirala proti vojni že pred začetkom spopada. Znakov za bližajočo se katastrofo je bilo namreč dovolj. Samo tako bi lahko ublažila požar, ki je naposled dobil neslutene razsežnosti. Pravi pacifizem po izbruhu kakršnega koli spopada je dejansko nemogoč, saj postanejo razmere zaradi razbohotenja nacionalizma, obsednega stanja in posledične represije proti svobodomislečim nezno-

¹⁴³ Dušan Kermavner, Ivan Cankar..., str. 19.

¹⁴⁴ Tudi znotraj katoliškega gibanja je bila razvidna prisotnost različnih duš. O tem priča med drugim dopis, ki ga je junija 1918 poslal Kukovcu neformalni vodja nacionalno radikalnega krila znotraj SLS, Gregor Žerjav: "Oni prismojeni boljševiki, ki so v Radgoni toliko razsajali, se bodo pokorili, ko bo kader v Szekesfehervarju, Janezi pa v južnejem zraku v Tolmezzo, lovci 7 bodo v Dogni premišljevali, zakaj so nasedli Olipovemu bratu..." (Janko Pleterski, Prva odločitev..., str. 228).

Olipov brat ni bil nihče drug kot vodja vojaškega upora v Murauu, Boštjan, ki je v pismu, poslanem malo pred ustrelitvijo, zapisal ničkaj boljševistične besede: "...Ne jokajte zaradi mene! Bog je tako hotel. Izpovedal se bom in sprejel obhajilo, da umrem kot pravi kristjan..." (Dušan Kermavner, Presoje avstrijske oblasti, Delo, 8.6.1968).

¹⁴⁵ Henrik Tuma, Iz mojega..., str. 354.

¹⁴⁶ Ljubljanski zvon, 1916, 412–418.

sne. V nekaterih primerih preostane skorajda le še begunstvo. Še bolj pogosto pa dovčerajšnji antimilitaristi postanejo najbolj zakrknjeni vojni hujskači. Pred izbruhom spopada se sicer večina opredeli za mir, ob začetku vojne pa se premnogi lahko kar čez noč prelevijo.

V takih razmerah lahko pero, v pozitivnem smislu seveda, izkaže solidarnost oz. toplino. V stiski je namreč beseda včasih pomembnejša kot nož ali kruh. Če je res, da pero lahko ubija s črnim, potem lahko tudi bodri in tolaži.

Pisatelji so se poleti 1914 znašli v položaju, ko so iniciatorji vojne dejansko prikrili njen resnični značaj. Vladajoči razred je namreč vcepljal prepričanje, da se država bori za obrambo domovine. V podkrepitev te teze je poudarjal, da je zaradi napredka v tehniki vojna postala "mehanska" (tako kot veliko let pozneje "kirurška"), kot da bi želel dokazati neko njeno humanizacijo. Nekateri so tej razlagi, vsaj na začetku, verjeli.

Nekateri so se vprašali, ali ni bil cilj, ki so ga mnogi razglašali pred vojno, namreč njena preprečitev, zgolj utopija. Skorajda, vendar razvoj dogodkov je dokazal, da se tudi utopije, vsaj delno, lahko uresničijo. Ena od teh je bila nastanek neodvisnih držav na pogorišču Avstro-Ogrske.

Če sta na tem svetu dobro in zlo odvisna od osebne moralne izbire, od prepričanja in človekovih vrlin, potem to velja tudi v tako skrajni preizkušnji kot je vojna. Etika nenasilja je vedno učila strpnosti in zavračanje boja, to pa je bilo za nekatere vodilo v težavnih letih prve svetovne vojne. Prav zato je Podlimbarski v trenutku, ko je slekel vojaško suknjo (skoraj deset let pred izbruhom vojne), lahko zapisal: "Nobene vojaške dolžnosti več, prost do groba."

Summary

Slovene writers and WW I

Ivan Vogrič

Each responded differently: some categorically and incessantly negated it, others oscillated from one side to the other, changing their political preferences according to their special personal circumstances: while some, for instance, were in favor of war at its beginning (seeing in it mainly a means to solve international and other conflicts), toward its end they often distanced themselves from it, or criticized it. Personal experience, such as participation in military operations, getting arrested or being sent to confinement, played an important role here.

Though very few in numbers, some writers had a clear point of view on this subject even before the war had started; two of these were Fran Maselj Podlimbarski and Ivan Cankar. Most, however, were indifferent. In order to understand why their views on war varied so much even before the summer of 1914 it is necessary to gain an insight into the period before the war which was filled with tension and false illusions. The fact that before 1914 there had been no wars in the territory of Austria-Hungary for quite some time, and that as a consequence many people had false notions about it, was of considerable importance. Most people namely felt that war could be resolved in a limited period of time, and was confined to a certain region (which had been true of both wars in the Balkans immediately before 1914). Because of such notions people were completely unprepared for WWI. This may seem surprising, since there had been several indicators that the circumstances had become harsher (especially unrests in the Balkans); several times, the army had used force even in the Slovene ethnic territory (such as the 1908 blood-shedding events in Ljubljana).

People in general, and Slovene writers were no exception, were thus completely unprepared for this type of war, and especially for all that such a war entails: the state of emergency lasting several years, uncertainty, new type of warfare, etc.

Since writers have always been considered people of moral integrity, it is necessary to understand their political views during the First World War. To be either for or against the war was a moral choice of each writer, yet it is also necessary to take into consideration the special circumstances which occur in each war. Since such circumstances imply repressive measures, various pressures, limitation of freedom, especially the freedom of publication which is of crucial importance for writers, ordinary channels of communication are often interrupted. This was also true for the period of the First world War and the ensuing thriving chauvinism, in which authorities thwarted anybody who may have had doubts about the war.

One of the questions that need to be asked is whether this war could have been prevented. It would have been possible to influence the development of events only before the war had started; once the military machinery starts rolling, however, it is virtually impossible to stop any longer. This is especially true of the sphere of the civil society which, as has already been mentioned, is confronted with numerous obstacles (persecution of those against the war, war propaganda by means of written word, encroachment upon people's rights, etc.).

The paper tries to analyze the differences not only among writers, but also between different groups and cultural environments (literary magazines, for instance, such as the *Dom in svet*, the *Ljubljanski zvon* and the *Slovan*). Of extreme importance is also the temporal dimension. 1917, for instance, denotes an important turnabout in comparison with the development of events up to then. The changes taking place then were the result of shifts in political and military spheres, be it within the Austro-Hungarian monarchy or in the world in general, and these changes greatly affected writers and other intellectuals in Slovenia as well. It would be especially interesting to establish whether the changes occurring in the last phase of the war had been exclusively the result of exterior circumstances, or maybe the result of activities of different groups such as Slovene writers, for instance. The answer is far from simple.

Slovene writers often represented a greatly diversified group. If, toward the end of the war, they became highly critical of it (and, as the result, were critical also of the political situation within the country), this does not yet signify that their attitude had always been consistent. Quite to the contrary, it consisted of different views, the result of which was that this group of intellectuals working in the sphere of culture was not connected to other social groups whose goals were similar. This is especially true of those who were against the war even before it had begun.

If Slovene literati were affected by the war circumstances, they were also affected by other processes taking place within the society at that time (such as ideological and intergenerational differences, or merely different views on art, aesthetics, etc.). In order to learn about political views of Slovene writers during the First World War it is therefore necessary to consider these elements as well.